

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révolut. Arménienne

ԴՐՕՇԿԿ

Adresse:
 REDACTION DU JOURNAL
 „Droschak“
 GENEVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԳԱԶՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Ճ Փ Ն Ա Ժ Ա Մ Ը

«Մենք պիտի ապացուցանենք, որ բուլ-
 գարներէն աւելի քաղաքակրթեալ ենք»:
 Ներքին գործ. նախարար ԹԱԼԱՒ ԲԱՅ.
 (սեպտեմբեր 1254)

Բալկանեան արիւնալի տաղնապը—ինչպէս և սպա-
 սելի էր—իր եղբայրասպան անփառունակ պատերազմով,
 իր առաջ բերած անխուսափելի բարդութիւններով, իր
 ստեղծած քաղաքական սպառնալի կեանքներով հզօրա-
 պէս անդրադառնում է և՛ հայկական ճգնաժամի, հայ
 ժողովրդի ճակատագրի վրայ

Քանի մեծանում ու փուլում է բալկանեան այս խե-
 լագար կատաղութիւնը, ուր յաղթած ու յաղթող
 հաւասարապէս եղկելի, հաւասարապէս նողկալի են,
 քանի բարգանում է այս տխուր, այս դաժան քաղա-
 քական առեղծածը, այնքան աւելի յանդուգն հոգիք է
 առնում գեռ երեկ միայն անարգ կերպով ներուպայից
 դուրս շարունակ, յաղթահարած, գրեթէ կործանւած
 Թիւրքիան, Նա ոչ միայն ճգնում է բոլոր միջոցներով
 յետ խելի իր կորցրած գաւառները և վերստին հաս-
 տատել այն վայրերում, ուր հինգ դարերի բռնապե-
 տական տիրապետութիւնից յետոյ, չկարողացաւ դէմ
 դնել մատաղ, կենսունակ ազգերի առաջին գրոհին, ո՛չ
 միայն իր բաշխօզուկները մղում է դէպի Ադրիանո-
 պոլս, սպա և խիզախում է ողջ Եւրոպան, դրժում ու
 ոտնահարում Լոնդոնեան դաշնագիրը:

Այսպէս արեւմուտքում

Արեւելքում՝ նրա ամբողջ ուշադրութիւնը կենտրո-
 նացած է Հայաստանի վրայ, որ փշի պէս անկել է
 երիտասարդ Թիւրքերի կոկորդուս Օգուելով քաղաքա-
 կան աշխարհի ընդհանուր շփոթից ու տագնապից, Թիւրք
 վարիչներն աշխատում են ժամ առ ժամ ազատել իրենց
 ստիական խոշոր գլխացաւանքից՝ հայկական հարցից:

Եւ միջոցները նոյնն են, ինչ որ Արգիւլ-Համիդի ու
 նրա նախորդների օրօր, միայն մեթօզն է տարբեր և
 իրենց գործելակերպի մէջ քաջալերւած անակնկալ պա-
 րագաներից, մտքով են աւելի լպիրշ յանդգնութիւն,
 աւելի ախտաւոր սենդ, աւելի աւերիչ փութկոտու-

թիւն: Մի կողմից նրանք շեփոքելով ի լուր քաղա-
 քակրթ աշխարհի հասցնելով պատրաստում են «արևե-
 լեան նահանգների», այսինքն Հայաստանի բեֆօրմ-
 ների ծրագիրը էլի մի անգամ պետութիւնների զարթ-
 նած զգաստութիւնը թմրեցնելու համար, և միւս կող-
 մից աւելի շապով, աւելի մեծ եռանդով քան երբեք
 շարունակում են հայ տարրի բնաջնջումը նոյն «Անա-
 սոլուի արևելեան նահանգներում»: Անհետաւես, ան-
 պատկառ այն քաղաքականութիւնը, որ հին Թիւրքիայի
 կործանումը պատրաստեց, շարունակում է վարել նաև
 սահմանադրական կուլած Թիւրքիայի բախտը, որ առ-
 ընդարձակելով ու խորացնելով նրա առաջ պատմու-
 թեան փորած անխուսափելի խորխորատը, նրա վերջնա-
 կան ու գահալէժ կործանման համար Այս նենգամիտ
 ու վրանբաց քաղաքականութիւնն է, որ թելադրում է
 երիտասարդ Թիւրքերին օգուել ընդհանուր շփոթից և
 ժամ առ ժամ սպանել հայկական հարցը ցրելով ու հուր
 սրով քնջելով Հայաստանից հայ տարրը, նրանց բոլոր
 գործողութիւնների մէջ անհեռուողական, անհաստատ,
 յարափոփոխ ու լրջութիւնից զուրկ, Թիւրք վարիչները
 — հին թէ նոր — սակայն անասնական բուժ յամա-
 ութեամբ շարունակում են հեռուողական լինել միայն
 հայահալած, հայաւեր քաղաքականութեան մէջ, նրանցից
 իւրաքանչիւրն աշխատում է նոյնիսկ գերազանցել իր
 նախորդներին անպաշտպան հայ ժողովրդի վրայ գործ
 դրած իր մանր ու մեծ բանութիւններով, ոճիրներով,
 խժգժութիւններով:

Մինչև այժմ հայ պատրիարքը, թէկուզ անշնչի
 մատու պայմանով, բողոքելու, թագրիւններ տալու գու-
 նատ սփոփանքն ունէր, որպէս անկապաւելի իրաւունք:
 Այժմ Թալաթա բէյ և ընկերութիւն գտնում են, որ
 այդ էլ շատ է հայ պատրիարքին և Թիւրք կառավա-
 րութիւնը հնարաւոր է համարում յանդիմանութիւն
 կարգալ հայ եկեղեցւոյ պետին, նրա յաճախակի բո-
 ղոքների համար, որոնց մէջ իբր թէ չգափազանցու-
 թիւններ կան, իբր թէ Միւր ՄՏէ, Սըմկո, քեօր Հիւսէյն,
 Մուսաբէյ և հազար ու մի այլ արիւնարբու ոճրագործների
 վոհմակը գոյութիւն չ'ունենար, իբր թէ ամեն օր չեն
 առեւանգում հայ կանայք, չեն խողխողում հայ մար-
 դիկ՝ հայ աշխարհի մի ծայրից միւսը, իբր թէ Թիւրք
 պաշտանութեան սանձարձակ կամայականութիւնները

ամեն օր արիւն արցունք բամել չեն տալիս տարաբախտ հայ ժողովուրդին, իրր թէ բունի գաղթը, բունի կրօնափոխութիւնները, թալան աւերածը սովորական չեն հայ գաւառներում:

Այսպիսով սահմանադրական թիւրքիայում կառավարութիւնն իրեն է վերապահում համիդեան մեթօդով հայ տարրը կոտորելու, ցրելու, ջնջելու իրաւունքը. նա գտնում է միանգամայն արդար, միանգամայն օրինաւոր, որ իր կազմակերպած քրդական հօդաւորը անպատիժ կերպով աւերեն, պղծեն հայի օջաղը, բանդեն ու հրդեհեն հայ գիւղերը, յափշտակեն ու տիրապետեն հայի վաստակը, նրա կինն ու աղջիկը, բայց նոյն այդ կառավարութիւնը չի կարողանում հանդուրժել, որ հայ պատրիարքը իր հօտի, իր զաւակների, իր արիւնակիցների գեմ կատարած ամենօրեայ հրէշաւոր եղեռնի հանդեպ գեթ իր ցասումի, բողոքի ու վշտի աղաղակը բարձրացնի:

Թիւրքական անուղղայ ու անուր մտայնութիւնն է, որ մի աւելորդ անգամ ու ցայտուն կերպով աչքի է զարնւում թիւրք կառավարութեան այս նոր ցինիզով. իսլամական գերզանցութեան սկզբունքը, նրա անհամբերող ոգին է, որ ըմբռնել չի կարողանում անիրաւուած քրիստոնեայ տարրի բողոքն ու զայրոյթը ստրկութեան լծի տակ, նրա ցասումի ճիշդ իսլամական բռունցքի տակ: Թիւրքն ու բիւրդը ու նրանց հետ բուլոր իսլամները կարող են խոշտանգել, կեղծել, սպանել, աւերել հայ տարրին, բայց սա պէտք է տոկոյ, պէտք է կրի ամենօրեայ սարսափները և հայ պատրիարքը պէտք է լռի:

Իսլամը տէր է և ո՛չ իսլամը ստրուկ. այսպէս էր հին Թիւրքիայում, այսպէս «սահմանադրական» Թիւրքիայում: Ահա ցայտուն, ըմբոստացուցիչ ճշմարտութիւնը, ահա հին գարշահոտ գանգրէնը իր բոլոր հրէշաւոր այլանդակութեամբ, որի մասին լաւ կը լինի որ խորհին բոլոր նրանք, որոնց մէջ տակաւին մնում է վաստակութեան, հաւատի, յոյսի թէկուզ մի շնչին նշոյլ մի յետին պատրանք գեպի իսլամի և քրիստոնեայի իրաւահաւասար կենակցութեան կարելիութիւնը Թիւրքիայում:

Հայ պատրիարքը պաշտօնապէս յանդիմանում է, որովհետև համարձակութիւն ունի խարանելու կառավարական ոճիրները և ճիշտ այդ պահուն մի արագիկական զուգադիպութեամբ Բայազիդի սահմաններում հինգ անմեղ ու անզէն հայեր թիւրք զինւորների ձեռքով վայրագորէն յօշոտում են սեինահարս Դժբախտ պատրիարքն այս անգամ բողոքի փոխարեն մի բուն տար-արիւնէ—իր զաւակների արիւնը— որ գողգողուն ձեռքերով շարտում է թիւրք կառավարութեան անարգ ճակատին ի պատասխան իր ստացած յանդիմանութեան: Թո՛ղ ներքին գործոց նախարար՝ «քաղցրաբարոյ»

Թալաւաթ բէյ յայտարարի թէ հինգ հայերը ո՛նէ թէ խողխողւած են շարամօրէն՝. այլ սպանւած «ըստ օրինի», որ նրանք սահմանից փախստական անցնելիս չեն անսացել զինւորների սաստիւն և ընկել են գնդակահար, թող թիւրք պաշտօնական սօփիզմը այս նոր ոճիրն ևս բողոքէ հազար ու մի կեղծ իքներով, յերկրանքներով, մանաւանդ որ հինգ դիակներն էլ յաւիտեան լուռ են:

Թիւրքական այս նոր խժգժութիւնը, որին այդքան վատօրէն կապեց իր անունը «անուշ» Թալաւաթ բէյ, չի կորցնում իր արագիկական բնոյթը և բաց է անում հայալինջ քաղաքականութեան մի նոր դուռ: Պարզ է, որ յատուկ կարգադրութիւն կայ կենտրոնից՝ կոտորել սահմանն անցնող-զարձող հայերին, որպէս «փախստականների»: Զէ՛ որ մեռելները չեն խօսում...

Ապա Ռօզօստան և շրջակայքի խժգժութիւնները, «նենք պիտի ապացուցանենք, որ բուլգարներից աւելի քաղաքակրթւած ենք», ասել է նորեքս Թալաւաթ բէյ: Եւ այդ «քաղաքակրթւած» թիւրքերը իրենց նախարարի խօսքն ապացուցանելու համար, բուլգարների ձգած երկիրները օտար կոխելու առաջին իսկ վայրկեանին սկսում են գերազանցօրէն թիւրք քաղաքակրթական գործը— անպաշտպան հայերի և առհասարակ քրիստոնեանների անլուր, բարբարոսական կոտորած: Իսլամական կատաղութիւնը բաշկանեան վիթխարի ձախողանքից մարակւած, չի խնայել ո՛չ սեռ, ո՛չ հասակ, անգամ հայ զինւորները, օտոտօմանեան անարժան հայրենիքի համար երէկ կուռղները յօշոտել են ամարգօրէն: Մալգարայի, Ալիվրիայի, Ռօզօստայի շրջակայքում հարիւրներով հազարներով են փուլած հայ և այլ քրիստոնեայ նահատակների դիակները:

Եւ Թալաւաթ բէյ հերքում է... ինչպէս իր բոլոր նախորդները:

Ահա երիտասարդ թիւրքերից ամենից տանելին, ամենից աւելի համոզւած սահմանադրականը, ռամկավար սկզբունքներ դաւանողը՝ Թալաւաթ բէյ, որ ընդամենը մի քանի շաբաթ առաջ հայ պատրիարքին այցի էր գնում որպէս ներքին գործոց նախարար ու խնդրում էր նրա աջակցութիւնը «հայկական հարցը լուծել առանց օտար միջամտութեան»:

Գիպւածն արգօք, թէ անցքերի արամաբանական իմաստութիւնը կամեցու, որ հայը իր այս ահաւելի ճգնաժամին իր ճամբի վրայ ունենայ «ըլաւագոյն» համարւած թիւրք հայրենասերին, Թալաւաթ բէյին, վերջնապէս համոզելու համար, որ լուսագոյն թիւրքն իսկ հայակործան քաղաքականութիւնն ունի որպէս *credo*, համիսլամական սկզբունքը, որպէս առաջնորդ ու ղեկավար, ջարդը, աւերածն ու յաւիտեանական կեղծիք՝ որպէս վարչական մեթօդ:

Եւ այս զգուշի ոճրագործները, այս անպատկառ կեղ-

ծարարներն են, որոնք փորձում են վերստին խաբել և՛ հայութիւն և՛ քաղաքակիրթ աշխարհ:

Վիճակը նեւուած է այլ ևս:

Գառնութիւն չմնաց, որ չճաշակէինք, կսկծախի յուսա-խարութիւն չմնաց, որ մեր սրտերը չքրքրէր ու սոսկումներ, որ մեր հոգիները չբզբտէր համոզելու համար, թէ հասել է ժամանակը նողկանքով ու սարսափով երես գարձնել թիւրք կառավարութեան կեղծ ու պատիր խոստումներից, նրա նենգ շողոքորթութիւններից և հայի փրկութիւնը որոնել միայն և միայն Եւրոպայի հզօր, իրական, անկախ կօնքօլի մէջ:

Կօնքօլը, որ շորթի հայի ճակատագիրը Պօլսի անվերջ դաւերից, ոճրագործ բազուկները խորտակի և քաղաքական ու կրօնական մոլեռանդութիւնը սանձի, խաւարի մէջ գործող բոլոր մանր ու մեծ սրիկաներին արդարագատութեան հզօր գարշապարի սակ փշրի:

ԱՂԵՏՆԵՐ ԵՒ ՀԱՎԱՀԱՐԻԱԾՆԵՐ

Չգուժ է կարմիր, գերեզմանային շարանը Հայ ժողովուրդը միանգամ ևս բաւութեան նոխազ է: Ռոզօսաօ և Մալգարա նոյնպէս տեսան արիւնի մղձաւանջը: Չինւոր և խուժան այնտեղ ևս միացած՝ սարբեցին սովորական խրախճանները, որոնք, բարեբախտաբար, չստացան նախկինների համեմատութիւնը. աղէտը, այնուամենայնիւ, մեծ է, և ինչպէս միշտ, հայ տարրի թուլամորթ անհոգութիւնը մասամբ պատասխանատու է կատարածի համար... Շաա հեռապես ու խորաթափանց պէտք չէր լինել, նախատեսնելու համար նման պատահարներ — ներկայ խառնակ, արհաւիրակի ժամանակներում, երբ թիւրքական պարուած բանակն ու մոլեռանդ խաժաժուժը ամենուրեք մի յարմար առիթ են փնտրում հարւածելու «գիւղուրին», վրէժխնդիր լինելու վերջին տարւայ ընթացքում կրած անլուր պարտութիւնների համար... Եւ կոյր, անասնացած ամբոխը զարնում է բնականաբար, այն տեղերում, ուր գիւղացիութիւնը թող է, նա տարբերութիւն իսկ չի տեսնում բուլգարի, յոյնի ու հայի միջև, ամենքն էլ «գիւղուր» են և նոյնիսկ հայը, շնայած իր լոյսեալ, հաւատարիմ ընթացքին, դարձեալ ամենէն յանցաւորն է, քանի որ ամենէն սկարն է... Գալլի առաջ՝ գառը միշտ յանցաւոր է...

Պէտք էր այո՛, նախատեսնել խուժանային այս նոր ժեսար, պէտք էր գիտնալ, որ երբ բալկանեան ժողովուրդները սկսել էին իրար ծւառել, երբ Բուլգարիան ստիպւած էր ձգել իր բոլոր նւաճած հողերը բախտի կամքին և երբ յաղթւած ու անարգւած մահիկը, ուրվանշի ու վրիժառութեան մի խօլական թռիչքով, պիտի գար վերստին տիրանալու իր կորցրած հողերին, — նա չպիտի կամենար սանձի իր բնազդները, իր

աւանդական վարքերի ատելութիւնը, պիտի յագեցնէր իր վրէժը բրիտանեայ ժողովուրդների վրայ:

Որքան նշանակալի և մխիթարական են այդ տեսակետից բուն Հայաստանում վերջին ժամանակ տեղի ունեցած մի քանի դէպքերը... Այն անուական հակահարւածները, որ տւեց քրդերին հայ ինքնապաշտպան գիւղացիութիւնը: Այ՛ մի հայ, արգարև, չի կարող առանց յուզմունքի կարդալ այդ սքանչելի, սրտապնդող լուրերը, որոնք ասում են մեզ, թէ ինչպէս Արճակի, Աւրանցի, Քեօփրիքիօյի հայ գիւղացիք յետ են մղել քրդերի մասային յարձակումները, յետ են խլել յափշտակած նախիրը, սպանել են այս կամ այն բուրդ գահիճին: Երանի՛ թէ այդ զւարթ, մարտաշունչ տրամադրութիւնը վարակէր բոլոր տեղերի հայերին և ամեն տեղ երևան գար հակազդելու, դիմադրելու կամքն ու կարողութիւնը, որով միայն և պիտի փրկւի հայութիւնը:

Հայաստանի այդ մասնակի և խմբական հակահարւածները հազարաւոր քրդերի դէմ — դա գրեթէ նոր մի երևոյթ է, մի կազմուրիչ և փրկարար երևոյթ, որ պէտք է մտածել տայ, թէ հայ հասարակութեանը, որ զլանում է իր միջոցները ինքնապաշտպան ու մարտական տարրերին և թէ այն հազարաւոր կնամարդի հայերին, որ մի երկչոտ ու պարսաւելի փորրոգութեամբ ձգում են հայրենիքը իրական ու երևակայական վտանգների հանդէպ և գահաձգե՛ծ փախչում դէպի հեռու երկիրներ:

Մ. Չ.

Խ Ո Ւ Ի Զ Ա Պ Ը

Quo radis...
Ո՛ր ես գնում...

Վերստին խուճապ:
Ահա հայ կեանքի վիթխարի խոցը, որ յայտնւել է միշտ ազգային վճռական ճգնաժամերին ու կրճել, լուրացրել է ծիլ աւող յոյսերը, անգամալուծել զարթնող կորովը, անյուսութեան սև անձրև է մտղել հայրենի երկրի վրայ և վերածնութեան, պայքարի ազատական կոչերը անապատի ամայութեան մէջ խեղդել:
Ինչպէս ոչխարների խրանած հօտ, ուշակորոյս, եղկելի, ինչպէս անասունների մի անձարակ նախիր, մուժ սարսափից խելագար, մարդիկ՝ առողջ, քաջալանջ, քաջակազմ հայ մարդիկ — գլուխ առած, խուճապով խոյս են տալիս հայրենի աշխարհից, որպէս աւերիչ համաճարակի վայրից:
Խուճապ է...
Անմիա զարհուրանքի, վատ, անարի հոգիների, ստորաբարձ, զգւելի գոյութիւնների խննթ խուճապը, Բա-

նակնութիւն չկայ, խորհող, քննող միաբը ստեղծումով բռնած գուժներով մէջ հիւժմատաւորել է ու լռել. հայրենի հողին կառչող այնքան վսեմ ու այնքան բնական զգացմունքը տեղի է տւել սոսկ բուժ, անասնական երկչոտութեան, որ մղում է ամենքին դուրս, հայրենի երկրից հեռու, հեռու...

Հայ աշխարհի այս գերագոյն ճգնաժամին, երբ անհատական բոլոր կամքերը, բոլոր ազնիւ ճիգերը, բոլոր բարձր խոհերը գազափարի հսկայական քուրայի մէջ պէտք է իմի ձուլէին կուռ ամբողջութեամբ անակնկալները դիմագրւելու, ճիշտ այս գերազանցօրէն ազգային ժամին վերստին այս անարի խուճապը, այս հինաւուրց ցաւը, որ դարեր շարունակ կրծել է հայ կեանքը, մաշել ու հիւծել հայ հոգին, մրկի թափով շարտել է հայորդիներին աշխարհի չորս ծայրերը աւեր ու մեռելութիւն թողնելով բաժին տարաբախ հայ աշխարհին: Ո՛ւմ առաջ թուժքաշել, ո՛ւմ ձեռքը բռնել, ո՛ւմ խրատել ու համոզել, ո՛ւմ աղերսել, ծունկի գալ առաջը, որ այս նոր ամութանքը, այս նոր հարածը խնայեն հայ աշխարհին. վախեցած խուժանը հեղեղ է, առջևն ինչո՞վ փակես, Ո՛ւմ փոյթն է, որ գաղթերը և միայն գաղթերն են ազգեր կործանել. ո՞վ կարող է խորհել, ըմբռնել այս ճակատագրական ճշմարտութիւնը, երբ զարհուրանքը, որպէս հազարգլխեան ճիւղ, իր ճանկերն է թաղել մթազնած ուղեղների մէջ, ձմլում, բզկտում է անարի հոգիները, ծւատում, կրծոտում է նրանց հանգիստը գիշեր ու ցերեկ և մտրակում օտքի է հանում միմիայն փախստի ճամբան բռնելու համար:

Աւ փախչում են հաստ հաստ, զոյգերով, տասնեակներով, հարիւրներով, հազարներով վատաբախ աշխարհի բոլոր ծայրերից: Անձայն, համր մի կոչ, մեղմօրէն, որպէս համաճարակը, սողում, թափանցում է հայ երկրի բոլոր անկիւնները և դուրս է բաշում մարդկանց ձորերից ու դաշտերից, հեռաւոր-մենաւոր խրճիթներից և մարդաշատ բաղաքներից, շշնում է նրանց մահացու սարսափը, մշուշապատ երևակայութիւնները բորբոքում հրեշուոր պատկերներով, երկինքը բոսոր և հողը երբ-բուն դարձնում օտքերի տակ, մարդիկ շապով լքում են հայրենի յարկ ու յուշեր, տուն ու տեղ, արտ ու անդաստան, անխնայօրէն կտրատում են մայր երկրի կրծքին մեզ կապող բիւրաւոր երակները, ու փախչում են, փախչում են...

Ի՛նչ անել, ի՛նչպէս արգիլել...
 Կ'ուզէի դիւթական կարողութեամբ խօսքի կոչել հայ աշխարհի սար ու բար, ձոր ու այր, որ բոլորը միանգամից որոտային. «Կ'անք առէք, ո՞վ դժբախտ անարիներ»⁴. Կ'ուզէի երկնքի շանթերն ունենալ ձեռքիս և կայծակի անձրևով խուճապած խուժանի առաջը փակել. կ'ուզէի ծովերը փոթորկել և կատաղի յորձանքներով յեա շարտել փախստականներին դէպի հայրենի ափերը.

Կ'ուզէի մարգարէի պէս երկնքի կրակն ունենալ շերթութունքներիս այդ անզգայ, բթացած սրտերում հրդեհներ վառելու. կ'ուզէի...

Բայց ի՛նչ. այդ բոլորի փոխարէն իմ ցաւատանը երևակայութեան առաջ նորից ցցում է խուճապած խուժանը — ես տեսնում եմ ուռած երակներով այդ ձգած պարանոցները, այդ գունատ, անարիւն դէմքերը, ուր ոչ մի ջիղ չի շարժւում, այդ գողգող շրթունքները, այդ սարսափից բարացած հայեացքները, որոնք շեշտակի նայում են տարածութեան մէջ անմտօրէն ու բուժ, առանց ոչինչ տեսնելու: Ա՛հ, այդ փախուստը սար ու քարով, ձոր ու դաշտով, ամառի, գաղանձածոճուկ վայրերով, աչքերից հեռու, խոտոր, անմարդ առապարներով, մերթ ծնկաչօք ժայռերի թիկունքին, քարերին ծեփաւծ, լոյսն անիծելով ու խաւարին կարօտ, մերթ մացառների տակ կծկւած, կամ այրերում ու խորշերում թաքստոցի հետամուտ. մերթ շունչերը բռնած ու սողալով, մերթ թաթերի ծայրին ու զգոյշ և միշտ զարհուրանքը, անբացատրելի ու ահաւոր զարհուրանքը թիկունքներին, որպէս հսկայական շղջիկ ու փախչում են, փախչում են. այն ի՛նչ ձայն է ձորում, ո՞վ խօսեց ահա այս ժայռի յեակից, մացառի միջից, ո՞վ բուռնցք ցոյց տւեց, այս քարերի մէջ ո՞վ է շշնում, եկան արդեօք, մօտ են, հասա՞ն... և փախէ՛ք, փախէ՛ք...

Ա՛հ, ի՛նչ անկում, ի՛նչ ոչնչութիւն, ի՛նչ աւերած:
 Մարգարէ չկայ հրեղէն խօսքով, մայր երկիրը խորհում է ցաւագին ու անմոռնչ, կայծակէ անձրևը հին հէքիւթ է, իրականը, ամենազօրը այս անբացատրելի, խուժանային սարսափն է, այս ուշակորոյս վազքը դէպի օտար հօրիզոններ:

Եւ իմ ձայնն անզօր է և իմ գրիչը խեղճ, ձեր խուճապի առաջ պատուար հանելու, ձեր հոգիներին իշխող սարսափը վանելու, ձեր սրտերի մէջ արիութեան բալզամից կաթիլներ թափելու, ո՞վ անարիներ, ո՞վ վատեր: Եւ ինչո՞ւ փորձել կասեցնել ձեզ, ինչո՞ւ կապել ձեր օտքն այն հողին, որը պաշտպանելու արիութիւն չ'ունեցաք երբէք, ձեր խրճիթներին, որոնց յարկերի տակ շարունակ դողացիք ցածօրէն, ձեր ընտանիքներին, որ վատօրէն յանձնեցիք քիւրդ ու թիւրք աւազակների պազշոտութեան: Երկչոտ ու վատ, դուք ձեր սեփական զաւակների հոգում միայն սարսափը, սարկութեան զգացմունքը սերմանեցիք, համակերպելու, անիրաւութիւնը անասնօրէն կրելու, չարիքը սոկալու անարգ ու ստոր աւանդութիւնները կերտեցիք: Եւ քոնի որ այժմ հայ աշխարհի զարթնումի օրերին դուք ստորագի փախուստը գիտցաք որպէս միակ արժանին ձեր եղկելի գոյութեան, քոնի որ ազգային այս եզակի ճգնաժամին դուք՝ հինգ դար շարունակ դուշմանի օտքը շան պէս լիդողներդ, գէթ դարձեալ հինգ ամիս սոկալու արիութիւնը չ'ունեցաք, հայրենիքը կարող է ձեզ ասել. «Փա-

խէ՛ք դուք բոլոր անարիներդ, բոլոր վատերդ, բոլոր ստորաքարչ երկշուններդ՝,

Փախէ՛ք և տարէք ձեզ հետ ձեր անարգ երկ- չնտուծիւնը, ձեր մշտական սարսափը, ձեր գունատ դէմքերը, ձեր բուծ հայեացքները, ձեր գողգողուն, միշտ աղերսող բազուկները, էայ աշխարհի փըր- կուծեան մէջ դուք դեր չունիք: Անարժան էք դուք, որ հազար սերունդների արիւն քրտինքով ջոզւած հողն էք յանձնում գուշմանին առանց պայքարի, քսան դարերի հայրենիքն էք յոշոտում և նրա պատանները — արիւնաթաթաւ, թրթռուն միս, ձեր անարի ոտ- ների հետ, ձեր անարժան կրունկներին կապած՝ քաշ էք աալու օտար աշխարհներ, որպէս աղտոտ լաթ, տրո- բելով ու պղծելով մեծ ճամբաներու: Անարժան էք դուք, որ հայ աշխարհի յոյսերի նւիրական սափոր- ներն էք փշրում և ծաղկող ածիւնները չորս հողմերին յանձնում:

Փախէ՛ք... միայն զգոյշ, մի անցէք այն նւիրական վայրերով, ուր քամիների խենթ սուլոցի տակ, հանգ- չում են Պետոներն ու Մարտիրոսները, Աւետիսեաններն ու Վազգէները, Սերոբ ու Գէորգ Զաւուշ, Արաբ ու Ցա- րօնի առիւծ Սերոբ իր զոյգ կորիւններով ու բոլոր նրանք՝ անյայտ ու յայտնի, որոնք մի օր ընկան ձեզ համար, ձեր ճակատից ստրկութեան ամօթը, ձեր թի- կունքից բռնութեան անարգ բեռը, ձեր պարանոցներից անաւնութեան լուծը վերցնելու համար: Զգոյշ, մի խառնէք այդ նւիրական հողերը ձեր անարգ ոտներով, մի խռովէք հանգիստը անզուգական նահատակներին:

Փախէ՛ք, բայց զգոյշ, թաթերի ծայրով, թող հանգ- չնն նահատակները, ձեր ոտների դըրդիւնը թող չխռովի նրանց բունը, ապա թէ ոչ, նորից ոտքի կ'եննեն իրենց վիթխարի հասակով, ձեր առաջ կը ցցին ու կը մռնչան:

«Փախէ՛ք, ահա մենք ոտքի ենք նորից մեռնելու ձեզ համար» և իրենց հայեացքի բոցով կը խորանեն ձեր ճակատները:

Եւ ժամանակն ու օտար հողմերը անզօր կը լինին ջնջել այդ խորանը ձեր գասալիք ճակատներից:

ՏԱՐԱԳԻՐ

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն

ՍՈՒՐԻՒ-ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ահա՛ կնճիւռ մը, դժւարութիւն մը ևս, որ արդէն խոշոր և վտանգաւոր հարցի մը համեմատութիւնները կրտսանայ թիւրքիոյ տարաբախտ հորիզոններուն մէջ, ուր քաղաքական մտահոգութիւնները, շնորհիւ շրջա- պատող պայմաններու բեղմնաւոր յարմարութեանց, կը ծնին ու կ'ուռճանան արագ այնքան, որքան բուսեարը հասարակածային երկինքներուն տակ:

Սուրիա-արաբական հարցը, որ կուգայ էջ մը ևս բարդել օսմանեան պետութեան սեւաթոյր տարեգրու- թիւններուն վրայ, բոլորովին նոր հարց մըն է, — նոր՝ ո՛չ հարկաւ իր ծնուցիչ պատճառներուն մէջ, որոնք մեծ մասամբ հնամենի են որքան Ալ-Օսմանի Պետութիւնը նոյնինքն, ինչպէս պատճառները բոլոր միւս նմանօրինակ խնդիրներուն, ո՛չ, այլ նոր է այդ սուրիա-արաբական հարցը գլխաւորաբար իր կազմ- մաւորութեամբ, ծագումով, շեւաւորած ան- ցեալ 1912 տարւոյ վերջերը պալքանեան սարսափներու առաջին կատասարօթներուն հետ, սուրիա-արաբական հարցը ունի ուրեմն դեռ հազիւ ութնամեայ պատմու- թիւն մը, բայց ահա արդէն կանգնած, հայկական արիւնատանջ մղձաւանջի կողքին, ինքն ալ, մահասփիռ սպառնալիքի մը նման օսմանեան հայրենիքի անդիտակից և անհեռաւս պաշտպաններուն յանդիման:

Արդարեւ, պէտք չէ սուրիա-արաբական հարցը շփո- թել այն անդադրում ապստամբութիւններուն հետ, որոնք նման մշտութարախ պալարի մը փաեցուցին և շքացու- ցին օսմանեան իշխանութեան հեղինակութիւնը դարսիք ծովի արևելեան ափունքին և ամբողջ թերակղզիին վրայ մինչև Հնդկական Ովկիանոս, ղեկավարութեամբ աշխարհածանօթ Իմամ Էն-Տիւսիւն և Սէյիտ Իսրիօն, ապստամբութիւններ, որոնք քամեցին հա՛ քամեցին թիւրք զինուորական երիտասարդութեան արիւնը և որոնց ամբողջութիւնը կը ճանչնայ պատմութիւնը Արաբա- կան Լարց անունով: Սուրիա-արաբական հարցը չունի Իսրիաներու և Էն-Տիւսիաներու հարցին հետ ոչ մէկ ուղղակի կապ, ո՛չ ծագման, ոչ բովանդակութեան տե- սակէտով:

Յետոյ, պէտք չէ սուրիա-արաբական հարցը շփոթել նաև Լիբանանի խնդրին հետ: Ըսե՛նք այսօր իրաւական տեսակէտով Լիբանանու խնդիր մը գոյու- թիւն չունի Լաւ թէ գեշ, կա՛յ, 1861-էն ի վեր, Թիւրքիոյ այդ գաւառին համար յատուկ օրենսդրու- թիւն մը՝ երաշխաւորած եւրոպական վեց մեծ պետու- թիւններէն, որ թէև ժամանակի ընթացքին ենթարկ- ւած է կեդրոնական կառավարութեան ոտնձգութիւն- ներուն, բայց որ անցեալ տարի Փրանսական կառավա- րութեան նախաձեռնութեամբ Թիւրքիոյ արտաքին գոր- ծոց նախարարութեան և մեծ պետութիւններու դես- պաններուն միջև կնքւած փրօթօկոյով մը (23 դեկ- տեմբեր 1912) ստացաւ նորանոր ընդլայնումներ և կրնայ հիմա որոշ շափով բաւարարութիւն տայ տեղա- կան բնակչութեան ընկերային և անտեսական զար- գացման կարիքներուն:

Գործնականին մէջ, սակայն, լիբանանցիք իրենց հարցը փակւած չեն նկատեր տակաւին և կը շարունակեն սնու- ցանել իրենց համար նորանոր իդէալներ:

Խնդիրը այն է որ ինչ որ սուրիա-արաբական հարց

անունով երևան կուգայ այսօր չեն նաև լիբանանցիներու այդ իդէալները *):

Ա՛յսպէս, ուրեմ, սուրիա-արաբական հարցը անջատ Արաբիոյ խնդրէն, անջատ նաև լիբանանցեոց անհանրներէն, նոր, ինքնուրոյն հարց մըն է իր յատուկ նկարագրովը, կողմած խաղալու իրեն յատուկ կարևոր գերը Ասիական Թիւրքիոյ առեղծածին պարզման գործին մէջ և, հետևաբար, արժանի առանձին նկատառութեան և հիմնովի վերլուծման:

Ճիշտ է, անիկա չունի սակուսին, ինչպէս զոր օրինակ Հայկական Հարցը, ո՛րևէ *juridique* հիմք, ո՛չ կայսրութեանէն դուրս, ո՛չ կայսրութեանէն ներս, — ճիշտ է որ դեռ ո՛չ մէկ միջազգային համաձայնութիւն, *convention*, կամ վեհապետական արտօնութիւն, Ֆէրման, չէ եղած նւիրագործելու զայն օրինական տեսակէտով, բայց պէտք է գիտնալ թէ այն պահուն իսկ, ուր այս սողերը կը գրենք, պաշտօնական բանակցութիւններ կը կատարին փարիզի մէջ Բ. Գրան կողմէ զրկւած պատւիրակի մը՝ Սերէզի նախկին երեսփոխան և յայտնի իթթիհատական Միահատ Շուքրի պէյի և սուրիա-արաբական շարժման ամենաազդեցիկ ղեկավարներուն՝ Ապտիւլ Համիտ պէյ Էլ-Չեօհրափի, Մուխթար էֆէնտի Պայուսի և այլն միջև իրեր Կոստանպուլի մէջ (enlente) գալու նպատակով: Իրապէս մենք չենք կրնար հասկնալ թէ ի՛նչ կարող է նշանակել իրերահասակացողութիւն եզրը այսօրինակ պարագաներու մէջ, երբ յստակ-չօշափելի վերբեր կան հրապարակ դրւած իրենց համապատասխան դարձաններն ալ միասին: Մեր ըմբռնումով այսօրինակ պարագաներու մէջ իրերահասակացողութիւնը մէկ տեսակի կրնայ ըլլալ — այն է՝ ցոյց

*) Սուրիա-արաբական հարցին և լիբանանի մարտիկներու ցորդ շիրականացած պահանջներուն միջև այս տարորոշումը խիստ կարևոր է մեր ուսումնասիրութեան առարկային վրայ պէտք եղածին շափ պայծառ լոյս մը սփռելու տեսակէտէն: Արովհետև, սմանք, — և այս միտքը յղացողները գլխաւորաբար լիբանանցիներ են անկասկած ու զայն մշակողներ՝ Փրանսիայի մէջ դաղթային բաղաբաղանութեան աննշտ կուսակիցներ, — ուղեցին ենթադրել, որ սուրիա-արաբական նորածագ հարցին ամենարանաւոր լուծումը կըլլայ Վիբանան ու ինքնավար օրէնադրութեան ընդարձակումը ամբողջ Սուրիոյ վերայ Բայց ինչքան մենք գիտենք, սուրիա-արաբական հարցին ղեկավար տարրերը գլխովին հակառակ են այդ օրինակ կարգադրութեան մը, որովհետև չեն ուղեր անջատողական արձագանքութիւններ ունենալու մասին ամենազոյգն կասկածը հրաւիրել իրենց վրայ և, երկրորդ, որովհետև սուրիա-արաբական հարցին բովանդակութիւնը չի սահմանափակուիր միայն Սուրիոյ նահանգին պահանջներուն մէջ:

Լիբանանի ու սուրիա-արաբական հարցերու փոխարարութեանց մասին տեսնել „Les Réformes en Turquie d'Asie“, par Ludovic de Contenson, Paris, 1913 էջ 87 և յաջորդները: Բ. Շ.

արած դարձաններուն կիրարկումը խնդրոյ առարկայցաւորուն: Այս է արդէն պատճառը, որուն համար մենք պիտի չմտնենք այդ բանակցութիւններու քննութեան մէջ, միայն թէ կուզենք այս առթիւ շեշտել մեզի համար կարևոր սա կէտին վրայ, որ ինչ ալ ըլլայ յիշեալ բանակցութիւններու արդիւնքը, դրական թէ բացասական, սուրիա-արաբական հարցը դուրս պիտի գայ այդ խօսակցութիւններէն վերակենդանացած, աւելի ներոյժ և կենսունակ դարձած, իր գոյութեան իրաւունքը արգարացուցած:

Սուրիա-արաբական հարցը, ինչպէս կ'ըսէինք, ի յայտեկաւ գլխաւորաբար պալքանեան աղէտներուն վաղորդայնին Ջանազան բաղաբաղաններ հիմնելով այս փաստին վրայ, ինչպէս և նկատի ունենալով այն հանգամանքը, ըստ որում սուրիա-արաբական շարժումին ղեկավարներուն մէջ կան մեծ թուով իսլամներ, կ'եզրակացնեն որ ալպանական խնդրին ծանօթ կարգադրութիւնը եղաւ սուրիա-արաբական հարցին ծագման գլխաւոր ազդակը: Սուրիոյ իսլամ արարները — կը արածարանեն անոնք, — տեսնելով որ իսլամ ալպանացիները ո՛րևէ կրօնական թէ ընկերային արգելք չտեսան իրենց քրիստոնեայ ազգակիցներուն հետ քաղաքական համագործակցութիւն ստեղծելուն, ըմբռնեցին շուտով, որ ազգային ինքնորոշումը և քաղաքական բարեկեցութիւնը երևոյթներ են, որոնք պէտք չէ ուղղակի կրօնական ներգործութիւններու ազդեցութեան տակ իյնան, ապա և անմիջապէս ձեռք մեկնեցին իրենց այլակրօն, քրիստոնեայ թէ հրէայ զբաղներու և ցեղակիցներու արդէն պատրաստ արձագանքութիւններուն և սուրիա-արաբական հարցը ծնաւ:

Այս մեկնութիւնը սուրիա-արաբական հարցի ծագման պատճառներու մասին մեր կարծիքով շատ մակերեսային է: Մեր կարծիքով պալքանեան պատերազմը և անոր հետևանք ալպանական փրօպէտին լուծումը խաղացին միայն *mouj*-ի, շարժառիթի գեր սուրիա-արաբական հարցին մարմնաւորման գործին մէջ և ամենաշատը ծառայեցին սուրիա-արաբացիներուն ժողովրդայնացութիւնը հասունցնելու: Իսկ իրենց հարցին բովանդակութիւնը, իսկական պատճառները կազմող ցուերը, — աւելորդ չէ՞ ալ կրկնել և ապացուցել հասարակ տեղիք դարձած իրողութիւններու մէջբերումով, — իրենց բուն պէր ունին, ինչպէս Թիւրքիոյ բոլոր ժողովուրդներուն ցուերը, — դարե ի դար օսմանեան պետութեան ղեկը իրարու փոխանցող սերունդներու անհոգութեան և բաղաբաղիտական իմաստութեան չզոյւթեան մէջ, անհոգութիւն և անբաղաբաղիտութիւն՝ որով անոնք երկրագունդի լուսագոյն մասերէն մէկը, որ կը գտնուէր իրենց

ձեռքին տակ, դարձուցին աւազան արեան և արաւ- սուրբի, բոյն դիւային անարդարութեանց, մուսլ ագի- տութեան և սովի:

ԱՏ՝ այժմ սուրիա-արաբական հարցին համառօտ և բոլորովին առարկայական մէկ պատմականը *):

1912-ի աշնան, Քառեակ Զինակցութեան և Թիւրքիոյ բանակներուն միջև տեղի ունեցած առաջին ընդ- հարուստերէն իսկ օսմանեան մեծահամբաւ գինւորակո- նութեան ամօթալի ջախջախումը բրիտանեաններու ազատաշունչ գրոհին դիմաց, ինչպէս ամենուրեք Թիւրքիոյ մէջ, նոյնպէս և սուրիական բրիտանեայ ժողո- վուրդներուն մօտ առաջ բերաւ ոչ միայն խորունկ զարմանք և հիասթափութիւն, այլ և բնագոյնին, անկազմակերպ, գրեթէ տարերային ըզձանք մը նմանելու անոնց, ազա- տագրուող Մակեդոնացիներուն, Սերպերուն, Գոյներուն...

Այդ միջոցին Պոլսոյ մէջ նախարարապետ էր ծերունի Քեամիլ փաշան որ՝ հնարամիտ դիւանագէտ՝ շատերուն յաջողած էր հաւատացնել ինքզինքը իբրև կուսակից ապակեզրոնացեալ վարչութեան: Միևոյն հնարամտու- թեամբ, Քեամիլ փաշա, Սուրիոյ մէջ ծայր տուող խնու- րումին նկատմամբ վարեցաւ ճշմարիտ պետական մարդու շրջահայեցութեամբ: Այժմ մէկ կերպով չարտայայտեց ան խռովքը, զոր իր մաքին ու սրտին մէջ կը զարթեցնէին հինգ-հարիւր տարիներէ ի վեր յօլլ ու բնածախա մեացած Թիւրքիոյ այդ թերևս միակ երկրամասին վրայ ևս գծագրելի սկսող դժգոհութեան շարժումները, հայրենիքի այն դժբախտ ու սգաւոր օրերուն **): Ընդ- հակառակը Քեամիլ փաշա ինքնավստահ, գրեթէ *l'egy- ptologique* հանդարտութեամբ մը մէջանել նետեց անմի- ջապէս, ի պատասխան սուրիացոց յուզումներուն, բա- րեննորոգչական արամադրութիւններ իր կողմէն (դեկ- տեմբեր 1912): — Քեամիլ փաշան ծանոյց, որ շուտով պիտի մշակուի նահանգային նոր օրէնք ապակեներօնաց- ման սկզբունքին վրայ հիմնած և պիտի ընդլայնուին անգլական իշխանութեանց իրաւասութիւնները:

Սուրիացիները խանդավառ ոգևորութեամբ ողջունե- ցին այս բարեացակամ վերաբերմունքը կառավարու- թեան կողմէ: Իրենց կուսակալը Էտհեմ պէյ, անգամ Իթիլաֆ կուսակցութեան և հետևաբար ինքն ալ իբրև թէ կողմակից ապակեզրոնացման, չյարօց օւկ տր- գելը շարժման ընդարձակումին և խնդրին բնոյթը ընդհուպ փոխեցաւ: Եկէ կողմէ շիջեցան բրիտանեայ

*) Bulletin du comité de l'Asie Française, Pa- ris, Mai 1913— „Les Réformes en Syrie“.

**) Պ. Ա. Իկոնոս Բեռար 1912-ին *La France dans le Levant* շիւթիւն վրայ տուած իր կօմֆերանսին մէջ կ'ըսէր.— „Չորս և մէկ-քառորդ դարու ընթացքին, Պոլսոյ առումն փնջև անցեալ տարի, երբէք թիւրք կայսրութիւնը շտեպու կաթիլիկ ապստամբութիւն մը 1911-ին է, որ առաջին ան- դամ Ալեքին-Ալպանիոյ մէջ կաթիլիկ ժողովուրդ մը դէնք վերցուց սուլթանին դէմ“:

սուրիացիներու ազատագրութեան սկզբնական երազ- ները, միւս կողմէ, ծնաւ ու հրաշալի արագութեամբ զօրացաւ բարենորոգչական ըզձանք մը, որ ամենակարճ ժամանակամիջոցի մը ընթացքին խոշոր նահաճումներ ըրաւ հասարակական բոլոր խաւերուն մէջ առանց կրօնի, ցեղի ու դասակարգի խարութեան — Իսլամները, որոնք կը կազմեն մեծամասնութիւն այդ շրջանին մէջ, անցան շարժման գլուխը „խօստու մներով չբաւականանալու“ հաստատ մտադրութեամբ: Պէլլութի իսլամ ամենա- յայտնի ընտանիքներէն մէկուն պետը Մուխթար էֆէնտի Պայում չվարանեցաւ հեռագրով ազգարարելու Պոլսոյ կառավարութեան, որ „սուրիացիները բարենորոգչու- ներ կուզեն և որ եթէ իրենց օրինաւոր պահանջները նկատի չ'առնուին որոշած են իրենց դիտուն ձաբը նայիլ“:

Եւ խօսքէն գործքին անցնելու համար սուրիացիները երկար չսպասեցին: Գեկտեմբերի վերջին օրերուն Պէյ- րութի նահանգին մէջ ժողովրդական բւեարկութեամբ ընտրեցան պատգամաւորներ ընդհանուր ներկայացուցչ- շական ժողովի մը համար, որ պաշտօն պիտի ունենար զբաղելու բարենորոգումներու հարցին վերաբերեալ բոլոր խնդիրներով: Ընդհանուր ներկայացուցչական այս ժողովին պատգամաւորները՝ (թւով 86 հոգի *)՝ իրենց առաջին լիակատար նիստը գումարեցին 12 յունւար 1913-ին Պէլլութի քաղաքապետարանի մեծ սրահին մէջ: Շատ իմաստալից որոշումով մը մի ա ձ ա յ ն ու թ ե ա մ բ նախագահութեան կուլեցաւ իսլամ շէյխ Ահմետ Ապպաք անօրէն Օսմանիէ վարժարանին, որմէ անմիջապէս յետոյ ժողովը հանդիսաւոր կերպով յայ- տարարեց բարենորոգումներու անմիջական անհրաժեշ- տութիւնը և նշանակեց 25 հոգիէ, — 12 իսլամ, 12 քրիստոնեայ, 1 հրէայ, — բաղկացած կօմիտէ մը ուսու- նասիրելու համար պահանջելիք բարենորոգումները և պատրաստելու համար համապատասխան ծրագիր:

Ամեն ինչ այսպէս կ'ընթանար լաւագոյնս. կը թւէր թէ առանց կռիւնի, — բացառութիւն մարդկային պատ- մութեան պողպատեայ օրէնքներուն, — պիտի լուծուին քաղաքական դժուարութիւնները սուրիական ծաւալփանց վրայ շիջու է, որ նոյնհետախ կառավարութիւնն ալ գումարած էր պաշտօնական նահանգային ընդհանուր ժողովը մշակելու համար իր կարգին պաշտօնական բարենորոգումներու ծրագիր մը, բայց երկու ժողովնե- րուն միջև չկային մտածելակերպի հիմնական տարբե- րութիւններ, անանկ որ բաղխումներու հնարաւորու- թեան մասին երևակայողներ գոյութիւն իսկ չունէին: Պէլլութի մէջ բարձրացող համերաշխութեան և ոգևո-

*) Այս 86 պատգամաւորները՝ ընտրուած կրօնական հա- մեմատականութեան հիման վրայ՝ կը բաժանուէին այսպէս.— 42 իսլամ, 16 օրթօգ-քս, 10 մարօնիթ, 6 յոյն-կաթօլիկ, 2 լատին, 2 հայ-կաթօլիկ, 2 հայ-լուսաւորական, 2 ասորի, 2 բողոքական և 2 հրէայ:

րութեան աչիքը կ'երթար ընդհարել շրջակայ նահանգներու, Դամասկոսի, Հալէպի դեռ թմբրամած տրամագրութիւններուն և ամենուրեք կ'արթնցնէր բարենորոգման նոյնպիսի փոփոխներ և պահանջ...

Բայց ահա՛ հասաւ յունար 23-ը իր Պետական Հարածոփ, Նազըմ փաշան սպանւած, Քեամիլը փախրտական, արտորական... Կառավարութեան բազմաչարչար դեկը գարննալ նոր ձեռքերու մէջ և պետական նաւուն ուղղութիւնն ալ բնականօրէն անգամ մը ևս փոխւած ալէն մինչև ահեակ. Պէյրութի վալին պաշտօնանկ և անոր յաջորդ նշանակւած նոր հասանքի կողմնակից Հազիմ պէյ ու վերջապէս ընդհուպ բացւած անսահման ասպարէզը խօշական հաշիւարդարութեան, զսպառններուն:

Պէյրութի կօմիտէն ջանաց չկորսնցնել իր սառնարտութիւնը այս ընդհանուր յեղաշրջութեան մէջ և եչը ամբողջացաւ պատրաստութիւնը իր ձեռնարկած բարենորոգչական ծրագրին, զայն վաւերացնել աւանահանգային ընդհանուր պառգամաւորներու ժողովին և հրապարակ ընծայեց արաբերէն, թուրքերէն և ֆրանսերէն լեզուներով և հետեւեալ տիտղոսով. — «Երազիր բարեմորոգմանց զորմողրնի Պէյրութի վիլայէթիմ մէջ, ընդունւած զամազամ Խասարակութեանց ըմտրակամ մարմիններու կողմէ ըմտրւած 86 ամդամներու ըմդիամուր ժողովիմ 3-րդ միտիմ մէջ, 31 յունար 1913-ի ուրբաթ օրը»:

Սակայն նոր վալի Հազիմ պէյը շատ չուշացաւ... Հազիմ պէյ Պէյրութ իջաւ մարտի սկիզբները: Ամիս մը ետքը, ապրիլ 8-ին Բարենորոգչական կօմիտէն նիստի մը պահուն հրահանգ ստացաւ ոստիկանութենէն ցրելու և փակելու ժողովատեղին շեռեանքը՝ խորունկ հիասթափութիւն և ցնցում ամբողջ ժողովուրդին մէջ: Յաջորդ օրը, 9 ապրիլ, բոլոր բարենորոգչական թերթերը հրատարակեցան սեւածիր շրջանակւած, իբրև միակ բովանդակութիւն հրատարակելով կօմիտէի լուծման հրամանագիրը: Փակեցան բոլոր վաճառատները և բողոքի գիմութներն ու հեռագիրները տեղացին դէպի վալին ու բ. Դուռը: Ապրիլ 11-ին Հազիմ պէյ մունեատիկներու միջոցով ծանոյցոր նահանգներու նոր օրէնքը պատրաստ է ալ դէն գործարարութեան գրելու համար և ժողովուրդը կը հրաւիրուի վերսկսելու իր բնականն կեանքը:

Անօգուտ քաղաքը շարունակեց մնալ դիակի պէս անշարժ: Հազիմ պէյ գաղբեցուց այն ատեն բոլոր իսլամ բարենորոգչական թերթերը, ձերբակալեց մէկ քանի պարագլուխներ, զորս շարձակեց մինչև որ կօմիտէն յանձնառու չեղաւ պոյթթըր դաղբեցնելու (ապրիլ 13):

Նոյն օրը հասաւ սակայն նաև վարչապետ և պատերազմական նախարար Մահմուտ Էլփէթ փաշայի մէկ հեռագրական հրահանգը, որով կը յայտարարէր թէ զանազան բարենորոգումներ շնորհւած են արդէն և որ եթէ պէյրութիցիւր ուրիշ պահանջներ ունին տակա-

ւին, պէտք է դիմեն փարլամենթին, որովհետև ուե տարբեր միջոց հակառակ է Սահմանադրութեան», Պոյսոյ երբեմնի ազատարարին հեռագիրը կը վերջանար յարելով որ զգիմուրական իշխանութիւնները հրաման ստացած են պատերազմական ատեանի առջև երկու ժաման մէջ դատելու ամեն անոնք, որ ապօրէն ցոյցեր կ'ընեն»:

Եւ պէյրութիցիները լռեցին սարսափահար: Այ բոլորայէս տրամադիր, ո՛չ ալ ֆիզիքայէս պատրաստ պատարտութեան դրօշ բարձրացնելու, պէյրութիցիները համակերպեցան նախարարապետական սպանալից և ահաբեկող հրահանգին... բայց չվհասեցան ոչ ալ զինաթափ եղան:

Ժողովրդական խաւերու հոգեբանութիւնը վատ հաղորդիչ է բաղաբական յուզումներուն, ինչպէս անգընդախոր ովկիանը ջերմութեան:

Պէյրութիցիները շարունակեցին կառչած մնալ իրենց ձեւաորած պահանջներուն, որոնք հիմա նման բոլոր հալածական գաղափարներուն սկսեր էին դառնալ աւելի նւիրական և թանկագին և տիրապետել Փորթ-Ասիոյ հարաւային շրջաններու ամբողջ ժողովրդին մտայնութեան, մինչև Իրագ և Պաղատա, ու մասամբ նաև Եւթէն ու Հիճազ:

Այդ ատեն է որ ծնաւ նոր աւելի մեծ ընդհանուր ժողովի մը գումարման միաքը և որովհետև Հայրենիքը չէր բաւականին թողլատու և ասպնջական իր հարազատ զաւակներուն համար, սուրիացիներն ալ պարտաւորեցան յառել իրենց աչքերը դէպի արտասահման: Այսպէսով է որ թիւրքիան ձեռամբ իր անհետատես և քաղաքագիտական իմաստութենէ գլխովին զուրկ պետական վարիչներուն ստեղծեց Փարիզի սուրիա-արաբական Քոնկրէն և միջազգային գոյն ստանալու վտանգին հնթարկեց այն ետպէս ներքին հարցը, որ էր սուրիա-արաբականը *):

Փարիզի սուրիա-արաբական այս անդրանիկ Քոնկրէն գումարեցաւ 1913 յունիս ամաւայ ընթացքին Պէյրութէն, Դամասկոսէն, Հալէպէն, Երուսաղէմէն, Մուսուլէն, Պաղատաէն, Պասրայէն և ուրիշ արաբախօս շրջաններէ ընտրւած ամեն կրօնի, ցեղի ու դասակարգի պատկանող բազմաթիւ պառգամաւորներու մասնակցութեամբ:

Քոնկրէին աշխատութիւնները չաւեցին երկար, որով-

* Փարիզի Քոնկրէին մասնակցող սուրիացի իսլամ կարևոր պատգամաւոր մը, նոյն ինքն յոյսնի Մուխթար էֆէնտի Պոյսու, վեր առնելով այս Քոնկրէի նշանակութիւնը, բուտ օր մը մեղի որ եթէ իրաց ներկայ կացութեան առիթով մեղաւոր մը կայ, այն ալ մեր կառավարութիւնն է: Մենք սուրիացի բարենորոգչականներս յարգ հաւատացած էինք, որ բարենորոգումները միայն Պոյսէն կրնան դալ: Կառավարութիւնը ստիպեց մեզ համոզուելու, որ նոյնպիսի նպատակներով կարելի է դիմել նաև այլուր»:

Տեսնել գրեթէ չկային սկզբունքային տարակարծիք-
 թիւներ, որոնք դուռ բանային հասարակական խնդր-
 ներու նկատմամբ ըստ էութեան վիճարանութիւններու,
 թաց որ պատգամաւորներու շնչին մէկ փոքրամասնու-
 թիւնը հազիւ կը ներկայացնէր մտաւորական և փոր-
 ձառական բաւականաչափ պատրաստութիւն և ընդու-
 նակութիւն բազմակողմանի քննութեան ենթարկելու
 քաղաքական և ընկերային խնդիրներ:

Այսպէս Բոնկրէին աշխատութիւնները տեւելով միայն
 մեկ-քանի օր, վերջ գտան յունիս 21-ին քեւարկու-
 թեամբ մեկ քանի որոշումներու, որոնք չեն կազմեր
 ամբողջական պատասխաններ բոլոր այն խնդիրներուն,
 զորս կը բովանդակէ սուրիա-արաբական շարժումը, այլ
 դիրեկտիւներն են այն ուղղութեան, որուն պիտի
 հետեին այդ շարժման ղեկավարները գտնելու համար
 լուծումը իրենց ներկայացուցած ժողովուրդը մաստան-
 ջող հոգսերուն:

Ահա՛ այդ որոշումները.

1.—Արմատական և ստիպողական բարենորոգումներ ան-
 հրաժեշտ են Օսմանեան կայսրութեան մէջ:

2.—Պէտք է սամանջի արարներուն ապահովել իրենց բա-
 ղարական իրաւունքներուն կիրարկումը անոնց մասնակցու-
 թիւնը կայսրութեան կեդրոնական վարչութեան մէջ գործ-
 նելով իրական:

3.—Պէտք է արար և սուրիական գանազան վիլայեթներէն
 իւրաքանչիւրին մէջ հաստատել ապակեդրոնացեալ ռեժիմ
 մը համապատասխան տեղական կարիքներուն և յարմարու-
 թիւններուն:

4.—Պէտք է վիլայեթները պահանջները բանաձևած
 ըլլալով մասնաւոր ծրագրի մը մէջ, որ բեւարկեցաւ 31
 յունիս 1913-ին յատուկ ընդհանուր ժողովի մը կողմէն,—
 ծրագրի՝ հիմնած վիլայեթին ընդհանուր Խորհուրդին իրա-
 ւասութեանց ընդարձակման և օտար խորհրդակցանքներու
 անւանման կրկնակ սկզբունքներուն վրայ, — Բոնկրէն կը
 պահանջէ անոր գործադրութիւնը:

5.—Արարներէն լեզուն պէտք է ընդունուի օսմանեան փոր-
 ձումներէն մէջ և նկատուի պաշտօնական լեզու սուրիական
 և արաբ երկիրներուն մէջ:

6.—Չիւնորական ծառայութիւնը, բացի ծայրայեղ ան-
 հրաժեշտութեան պարագաներէն, պիտի ըլլայ տեղային,
 սուրիական և արաբ վիլայեթներուն մէջ:

7.—Բոնկրէն կը յայտնէ իր բաղձանքը, որպէս զի օսմ.
 կայսերական կառավարութիւնը ապահովէ Լիբանանու Միւ-
 թեարիֆութեան համար իր ելեմտական կացութիւնը բա-
 րելաւելու միջոցները:

8.—Ք ո ն կ բ է ն կ ը հ ա լ ա ս տ է ի բ հ ա մ ա-
 կ ր ու թ իւ ն ը օ ս մ ա ն ջ ի հ ա յ ո ջ բ ա բ ե-
 ն ո թ ո գ շ ա կ ա ն և ա պ ա կ ե դ ր ո ն ա ջ մ ա ն
 պ ա հ ա ն ջ ն եր ու ն ն կ ա տ մ ա մ բ:

9.—Ներկայ որոշումները պիտի հաղորդուին օսմ. կայսե-
 րական կառավարութեան:

10.—Նայն որոշումները պիտի հաղորդուին նաև օսմանեան
 կայսրութեան բարեկամ պետութեանց:

11.—Բոնկրէն կը յայտնէ իր ջերմ շնորհակալիքը Հան-
 րապետական կառավարութեան (Քրանսայի) իր վեհանձն
 սպանդակաւորութեան համար:

Յաւելածական որոշումներ.

1.—Այնքան ասեմ որ այս Բոնկրէի կողմէ բեւարկած
 որոշումները գործադրուած չեն, ինչպէս որ պէտքն է, արաբ
 և սուրիական բարենորոգչական կոմիտէներու անդամները
 շտաբի կրնան օսմանեան կայսրութեան մէջ ո՛րէ պաշտօն
 ստանձնել առանց իրենց պատկանած կոմիտէի յատուկ ար-
 տօնութեան:

2.—Ներկայ որոշումները պիտի կազմեն սամանջի սուրիա-
 ցիներու և արաբներու քաղաքական ծրագրերը փարլամեն-
 թական ընտրութիւններու ատեն, ո՛րէ թեկնածու, որ
 կանխու յանձնառու չըլլար այդ ծրագրերը պաշտպանելու և
 անոր գործադրութիւնը հետապնդելու, պաշտպանութիւն
 պիտի չզանէ:

Սուրիա-արաբական բարենորոգչական այս ծրագրին
 առաջին քննութեամբը ի յայտ կու գան երկու հիմնա-
 կան բնորոշիչ գիծեր, որոնք սուրիա-արաբական բարե-
 նորոգչական պահանջներուն առանձնայատուկ բնոյժը
 կը յատկանշեն, խորապէս տարբերելով օրինակի ազա-
 քաւ, այդ մասին մեր՝ հայոցս ունեցած ըմբռնութիւնը:

Ա.—Սուրիացիներն ու արաբները կը պահանջեն սու-
 րիական և արաբ վիլայեթներու իւրաքանչիւրին
 համար յատուկ ապակեդրոնացեալ ռեժիմ մը (որոշում-
 ները § 3): Սուրիա-արաբացիներուն տեսակէտով ու-
 րեմն սուրիական կամ արաբական ամեն մէկ վիլայեթ
 պիտի կազմէ ուրոյն վարչական միութիւն մը անհաղորդ
 իր սահմանակից միւս ինքնավար վիլայեթներուն և
 կապած ուղղակի յարաբերութիւններով կեդրոնական
 կառավարութեան հետ:

Բ.—Սուրիա-արաբացիները կը բաւական ան ան
 իրենց սեփական միջոցներով ի կատար ածե-
 լու համար իրենց ծրագրած բարենորոգումները, հա-
 մաձայնութեամբ օսմ. կառավարութեան հետ: Անոնք
 չեն յայտնել եւրոպական միջամտութեան կամ հոգա-
 նաւորութեան ո՛րէ ցանկութիւն իրենց Բոնկրէի որո-
 շումները, պարզապէս ի գիտութիւն պիտի հա-
 զորդին միայն կա յարութեան բարեկամ
 Տ եր ու թ ե ա ն ջ (որոշումներ՝ § 10):

Ինչպէս յայտնի է մենք, հայերս, կը պահանջենք,
 ընդհակառակը, որ մեր վեց վիլայեթները (Կարին,
 Վան, Բաղէշ, Տիգրանակերտ, Խարբերդ և Սեբաստիա)
 բացի հարաւային և արեւմտեան եզերային ո՛չ-հայաբնակ
 մասերէն միացելով կազմեն միական նահանգ մը
 մէկ նահանգապետի պատասխանատուութեան ենթակայ
 և, երկրորդ, մեր երկրին մէջ ներմուծելիք բարենո-
 րոգումներու գործադրութիւնն ու երաշ-
 խաւորութիւնը յանձնելու եւրոպական տերու-
 թեանց կամ անոնց կողմէ նշանակած եւրոպական մէկ
 տերութեան (Հայկ. Ծրագրի § 1 և 23):

Ապակեդրոնացումը կամ վարչական ինքնավարու-
 թիւնը ըմբռնելու և գործադրելու այս
 երկու գլխավին տարբեր ձևերը սուրիացիներուն և

արարներուն ու հայերուն մաս, աւելորդ է ըսել թէ ունին իրենց խորունկ պատճառներն ու մեկնութիւնը և ամենևին չեն բղխիր, ինչպէս պիտի ենթադրէր ո՛րէ միամիտ քննադատ, սուրիա-արաբացիներուն կողմէ համեստութեան և վստահութեան մեծագոյն զգացումներու գէպի օսմ. կառավարութիւնը:

Սուրիացիներն և արաբները կը ձգտին, իրենց պարագլուխներէն մեկուն բացարութեամբն իսկ իրական ամենալաւն և ահա՛ Նասանգալին ապակեղարունացման, որովհետեւ չեն կազմեր իրենք, ինչպէս զոր օրինակ հայերը, ալ պանացիները կամ մակեդոնացիները, ո՛չ միաձոյլ ազգամբ իր բնորոշ յատկանիշներով, ոչ ալ ունին սեփական հող. *territoires*—Չկայ ո՛չ սուրիա-արաբական ազգ, ոչ սուրիա-արաբական երկիր,—այս բառերու ամենաճշգրիտ հասկացողութեամբ: Սուրիա-արաբական ժողովուրդները կրօնա-դասանական տարբերութիւններով տարորշող հասարակութիւններ են միայն և որոնք ցեղագրական տեսակետով կը ներկայացնեն ամենէն յուսահատական լաբիւրինթոսը *): Իսկ հողային, *territorial* տեսակետով Սուրիան, Միջագետքը, Պաղտատն ու Հիճազը չեն ներկայացնէր աշխարհագրա-պատմական ոչ-մեկ ամբողջութիւն, որ հնարաւոր և օգտակար դարձնէր անոնց միացումը:

Գալով երկրորդ կէտին, որ կը վերաբերի բարենորոգումներու գործ ազրութեան եղանակին, սուրիացիներն ու արաբները չեն պահանջեր եւրոպական երաշխաւորութիւն կամ վերահսկողութիւն անո՛ր համար, որ չունին ո՛րէ *juridique* հիմք այդպիսի պահանջ ձեւաւորելու: Մենք ցոյց աւինք արդէն թէ ինչպէս նոր ծագում առած խնդիր մըն է այս սուրիա-արաբական հարցը, զուրկ տակաւին ամեն իրաւական նւիրագործումէ: Ծարբեր շարժելով պիտի գործած ըլլային, սուրիացիներն ու արաբները, քաղաքագիտական բաւական մեծ սխալ մը, իրենց գառի ներկայ փուլին մէջ: Այստեղ

*) Սուրիացի բարենորոգչական պետերն խայրալլահ իր *La Syrie, la vie sociale, litteraire et politique* գրքին մէջ, հրատարակած 1912-ին, կուտայ Սուրիոյ երեք վիլայէթներուն, Պէյրութ, Գամակուս և Հալէպ, ինչպէս և Երուսաղեմի անկախ միւթէարիֆութեան ու Լիբանանի իրքնավար շրջանին ազգաբնակչութեան մէկ պատկերը, հիմնելով զանազան հասարակութեանց կողմէ հաղորդած թիւերու վրայ: Ըստ այդ պատկերին, որուն քննութիւնը խիստ հրահանգիչ է, միայն սուրիական յիշեալ երեք վիլայէթներու, մէկ միւթէարիֆութեան և Լիբանանի շրջանին մէջ կ'ապրին բնական աւելի հասարակութիւններ, ընդամենը 3,012,000 հոգի, որոնց 1,593,000-ը իսլամ¹⁾ թիւրք, արաբ, միթուէլի, շեքեզ, բիւրդ, թիւրքմէն, պարսիկ, 922,000-ը քրիստոնեայ՝ մարոնիթ, յոյն-մէլքիթ, սուրիացի-կաթոլիկ, քաղթեացի, հայ-կաթոլիկ, լատին, յոյն-օրթօքօքս, յակովբեան, նեստորեան, հայ-լուսաւորչական և այլն, 497,000 ոչ-քրիստոնեայ, ո՛չ-իսլամ՝ հրէայ, եկզիզի, տիւրքի և այլն:

անոնք չէին կրնար, անշուշտ, ներշնչուիլ հայերէն, որոնք շատոնց, դեռ 1878-էն և 1895-էն ի վեր, ի ձեռքն ունին օսմ. կառավարութեան համաձայնութիւնը հայկական բարենորոգումներու գործին մէջ եւրոպական պետութեանց երաշխաւորութեան մասին Հայերը, այս պարագային, ձեռք բերած իրաւունքի, *droit acquis*-ի, հիման վրայ կանգնած են և իրենց դիրքը բնաւ չէ կարելի բազմապէս սուրիա-արաբացիներուն դիրքին հետ:

Այսպէս սուրիացիներու և արաբներու քաղաքական Երազրին երկու ամենաեական և հիմնական առաջադրութիւնները, որոնց նկարագիրը պարզեցինք, ունին իրենց գերազանցապէս առարկայական պատճառները, միանգամ ընդմիշտ զերծ համեստութեան և ալ ենթակայական մասհատութիւններէ և անոր համար ալ կարելի է ըսել, են ամենէն խելացին ու նպատակայարմարը:

Քոնկրէթն միւս որոշումները չեն ներկայացնէր մասնաւոր վերլուծութեան արժանի բովանդակութիւն մը: Քոնկրէն հետևողական իր ապակեղորոնացման ըմբռնումին, զինքը իրաւասու չէ զգացած իւրաքանչիւր վիլայէթի ապագայ վարչական կազմակերպութեան մանրամասնութիւններովը զբաղելու: Այդ աշխատանքը պիտի կատարէ անշուշտ իւրաքանչիւր վիլայէթի համար տեղական բարենորոգչական կոմիտէն: Բայց արած ըլլալով այն համակրութիւնը, որով Քոնկրէն ընդունեց Պէյրութի վիլայէթին բարենորոգմանց ծրագիրը (որոշումներ § 4), ներելի է հետևեցնել որ սուրիական և արաբական բոլոր վիլայէթներու ապագայ ապակեղորոնացեալ վարչութեան զլխաւոր գիծերը պիտի փոխառուին նոյն Պէյրութի ծրագրէն և այս վերջնոյն ուսումնասիրութեամբը գաղափար մը կազմել սուրիա-արաբական բոլոր վիլայէթներու ապագայ կազմակերպութեան մասին:

Պէյրութի վիլայէթի մէջ գործադրելի յԲարենորոգմանց Երազիրը՝ ընդունուած նոյն վիլայէթի 86 ներկայացուցիչներու ընդհանուր ժողովին 31 յունւար 1913-ի նիստին մէջ, շատ ընդարձակ և, ըսնք նոյնիսկ, ամբողջական տօքիւման մը չէ: Յայտնի է, որ ան պատրաստած է շատագուց պետական հարածի մը վաղորդանին, անստուգութեան օրերու մէջ: Այդ պատճառով ալ ներողամիտ որւով վերաբերելով գէպի այդ Երազիրը քննադատական հայեացքով չպիտի մտանանք անոր:

Պէյրութի վիլայէթին յԲարենորոգմանց Երազիրը՝ իր ձևկապին կը կրէ Հիմնական Տրամադրութիւն վերառութեամբ հետևեալ ազգաբարութիւնը. — Օսմանեան կառավարութիւնը սահմանադրական-խորհրդարանական կառավարութիւն մըն է՝, որմէ յետոյ տասներեք յօդուածներու մէջ քննուած են և սահմանուած նահանգին վարչական զանազան օրգանները իրենց իրաւասութիւն-

ներուն, պարտաւորութիւններուն և փոխ-յարաբերութիւններուն մէջ:

Այդ վարչական օրգաններն են. — 1) Նախագահային Ընդհանուր Խորհուրդը (Conseil Général), 2) Նախագահ պետը (Gouverneur Général, վալի), 3) Նախագահային յանձնաժողովը (Commission départementale), 4) Օտար խորհրդականներն ու քննիչները (Conseillers et Inspecteurs étrangers):

Այս չորս կարգի հաստատութիւններուն մէջ կարևորագոյնն է Նախագահային Ընդհանուր Խորհուրդը, որուն վրայ կը հանգչի Պէյրութի բարենորոգչականներու ապակեգրոնացման ամբողջ սխտեմը: Նախագահային Ընդհանուր Խորհուրդը բաղկացած էրեւոնն անդամներէ (15-ը իսլամ, 15-ը ո՛չ-իսլամ, ամենքն ալ ընտրովի) (Յօդ. 3) կը վայելէ ամենալայն իրաւասութիւնները, Նախագահային ընդհանուր խորհուրդն է նախագին գերագոյն մարմինը, իրմէ կը բղխին բոլոր գլխաւոր fonction-ները—հանր. շինութիւն, հանր. կրթութիւն, դատաստանական կազմակերպութիւն և այլն, և բացի այդ ունի օրէնսդիր իշխանութիւն (Յօդ. 1 և 3) ու մինչև անգամ խորհրդարանական իրաւունք, բնի որ նախագահ պետը, վալին, որ պետն է նախագին գործադիր իշխանութեան, պատասխանատու է անոր առջև: Նախագահային Ընդհ. Խորհուրդը կրնայ $\frac{2}{3}$ -ի մեծամասնութեամբ հրաժարեցնել վալին (Յօդ. 6):

Նախագահ պետը, վալի, կը նշանակուի կեդրոնական կառավարութեան կողմէ (Յօդ. 6) և ունի վարչական պարտաւորութիւններ երկու ուղղութեամբ—նախ իրրև գործակատարն ու պատուիրակը կեդրոնական իշխանութեան և, երկրորդ՝ իրրև ներկայացուցչը նախագին (Յօդ. 2): Կը վայելէ խորհրդարանական կառավարութեան մէջ գործադիր իշխանութեան վայելած բոլոր իրաւասութիւնները ինչ ինչ երկրորդական նշանակութիւն ունեցող արարելութիւններով: Նախագահ պետը հաւանութեամբ կեդրոնական կառավարութեան կը նշանակուի միւթէսարիֆները, գայմագամներն ու միւս իրները (գաւառներու, գաւառակներու և գիւղախումբերու կառավարիչները) և քննիչ Կառնախումբի մը պատրաստած ցանկին վրայէն կ'ընտրուի զանազան պաշտօնեաները, կը գումարէ Նախագահային Ընդհանուր Խորհուրդը սովորական կամ բացառիկ նստաշրջանի, վերջին պարագային Նախագահային Յանձնաժողովին կամ Խորհրդականներու Մարմինին համաձայնութեամբը և այլն:

Նախագահային Յանձնաժողովը կը բաղկանայ ա) վեց անդամներէ ընտրած Նախագահային Ընդհ. Խորհուրդին կողմէ, իր մէջէն, գաղանի բւեարկութեամբ իւրաքանչիւր նստաշրջանի վերջնալուծն. բ) երկու անդամներէ ընտրած նախագին կեդրոնին խորհրդականներուն մէջէն. գ) Մէկ անդամէ մը՝ առնւած իւրաքանչիւր

գաւառային շրջանէ (district), Նախագահային ընդհ. Խորհուրդին կցւած օտար խորհրդականը օրինական նախագահն է Յանձնաժողովին, որ կը կատարէ անսակ մը հակակշիռ պաշտօն գործադիր իշխանութեան վրայ, — կը հսկէ Նախագահային Ընդհ. Խորհուրդին որոշումներու գործադրութեան, կը պատրաստէ ծրագիրներ ընդհանուր խորհուրդին բնութեանը ենթարկելու համար և այլն: Նախագահային Յանձնաժողովը կրնայ նաև $\frac{2}{3}$ -ի մեծամասնութեամբ և իր նախագահին համաձայնութեամբ բացառիկ նստաշրջանի հրաւիրել նախագահային ընդհանուր Խորհուրդը (Յօդ. 5):

Երկու կարգի օտար խորհրդականներ և քննիչներ պիտի կոչուին պաշտօնի, բոլորն ալ արաբերէնի, թիւրքերէնի կամ ֆրանսերէնի կատարելապէս հմուտ ըլլալու պայմանով: Օսմանեան կեդրոնական կառավարութիւնը պիտի նշանակէ նախագին կեդրոնական քաղաքին մէջ պաշտօնավարելու նպատակով, օտար խորհրդականներ կցւած ռաիկան-գօրայ, թղթատար-հեռագրական և ժաբային-եղևմական սպասարկութիւններուն, ինչպէս նաև օտար քննիչ մը՝ կցւած իւրաքանչիւր գաւառային շրջանի վարչութեան այս վերջնոյն գործունէութեան բոլոր ճիւղերուն վրայ հակակշիռ (contrôle) կատարելու պաշտօնով:

Նախագահային Ընդհ. Խորհուրդը պիտի նշանակէ իր կողմէ օտար խորհրդականներ կցւած հեռակալ սպասարկութեանց. — 1. Նախագահային Ընդհ. Խորհուրդ, 2. Կատաստանական, 3. Հանր. Շինութիւն, 4. Հանր. կրթութիւն, 5. Թաղապետութիւններ և 6. Ռաիկանութիւն: Բոլոր օտար խորհրդականները պաշտօնի պիտի կոչուին 15 տարեան տևողութեան մը համար (Յօդ. 7): Նախագին կեդրոնին մէջ պաշտօնավարող օտար խորհրդականները և Նախագ. Ընդհ. Խորհուրդին նախագահը (կամ ի բացակայութեան, նախագահային յանձնաժողովին մէկ անգամը նշանակւած անոր կողմէ) կը կազմեն միասին Խորհրդականներու Մարմինը (Corps des Conseillers), որուն օրինական նախագահն է նախագահ պետը կամ ի բացակայութեան, նախագ. ընդհ. Խորհուրդին նախագահը կամ այս խորհուրդին օտար խորհրդականը Խորհրդականներու Մարմինը ունի զբոլորաբար մեկնաբանական պաշտօն մը թէ նախագահային ընդհ. Խորհուրդին կողմէ բւեարկւած տեղական օրէնքներուն և թէ՛ կեդրոնական կառավարութեան կողմէ հրատարակւած բայց Պէյրութի նախագին վերաբերեալ օրէնքներուն նկատմամբ (Յօդ. 13):

Ինչ կը վերաբերի պիւտձէին, բացի մաքսային, թղթատար-հեռագրական և զինուորական աուրբի հասոյթներէն, որոնք պիտի երթան պետութեան կեդրոնական գանձին, միւս բոլոր հասոյթները պիտի կազմեն նախագին սեփական եկամուտները և անոնց յանձնաձուլը պիտի կատարէ Նախագահային Ընդհ. Խորհուրդը լիակատար ապառութեամբ (Յօդ. 9):

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

XIII

Ք Ր Դ Ա Կ Ա Ն Պ Ա Տ Ո Ւ Յ Ա Ս Ը

Պետրիսին՝ մէջ պետութեան.— երկու խտրական.— Քրդական դրացիութեան աղէտաւոր հանգամանքը.— Պատճառներ՝ սեռական, բազմակիսեան եւ կրօնական — երկու տարբեր կենցաղանէլ — Նասսիկացի եւ Եփեսոսի անկախագրական լազաւորներ — Պարտապոմոնի դրոշմը ցեղային բարոյակոնի վրայ — Քիւրդութեան ընդհանուր պահանջը. — Տիրական համայնքներ՝ առանց ռեւէ ազգային գիտակցութեան — Հայկական դարաւերջանի առաջինութիւններ. — Քոնստանտինոպոլի եւ Ստամբուլի ժամանակներում. — Հայ Բեղալիի կարծիքը երկու արիւթեան մասին. — Բաժնի վկայութիւնները. — Քիւրդ երկրագործ զատակարար. — Աշխուրհներ. — Մարդկային ներազոյն սեռակար. — Թէմիսի պատասխանատուութիւնները. — Թիւրքական Բազմախանութիւնը երկուի հանդէպ. — Դեւրէլուրիս. — Բեդիւիսի քաղաք եւ նեքեանքը. — Նոր հոլեր. — Քիւրդ որպէս զայապետական հայ ազատագրական շարժման դէմ. — Հայ երկրական խտրութիւններ. — Խալիբուրիս. —

„Հուն բռնաւորաց խուճը մը կայ — Բիւրգն է անի, որ մեզի պէս հպատակ չէ Տերութեան, որ սուրբ չը տար, այլ թշուաւ հայը կը կեղեքէ և կ'սպաստակէ զէն 'ի ձեռին“...

Այսպէս էր բնորոշում այդ սոսկալի պատուհասը Ազգային Ժողովի երեսփոխաններից մինը 1870 թ. նոյեմբեր 21-ի նիստի մէջ, Խրիմեան պատրիարքի նախագահութեան տակ:

„Բռնաւորաց այդ խուճը“ իր բառանքի պատկերով այնքան ծանօթ ու ընտանի է... մանաւանդ հայ յեղափոխականին Այնքան ճնշող ու եղբրական է նրա խաղացած դերը հայ ազատագրական շարժման հանգեպ... Ո՞վ չգիտէ, որ վերջին քառորդ դարու ընթացքում հայ Փեղալին, գաղափարական բարոզիչը իր ծանր, տաժանելի առաջխաղացութեան մէջ զարնել է ամեն բալլափոխում քրդական այդ ահեղ ու անխուսափելի պատուհասին...

„Ձինուած է, սուրբ չը տար և հայը կը կեղեքէ ու կ'սպաստակէ“...

Որքան ժամանակ է տեսել այդ գծօխային վիճակը Ամրող գարեր:

Հայոց հարցը հայ-քրդական յարաբերութիւնների հարց էր, իր իրական ծագման մէջ, իրաւապէս, *de jure* այդ հարցը հրապարակ դրեց 70-ական թուերին միայն, բայց իրապէս, *de facto* նա գոյութիւն է ունեցել զարբերից ի վեր:

Ոչ մի այլ տարր պատմական Հայաստանի սահմաններում այն աստիճան չի վնասել հայութեան ֆիզիկական և կուլտուրական գոյութեանը, ինչպէս բիւրգը: Ոչ մի ուրիշ ժողովրդից — թիւրք, թաթար, պարսիկ ելն — ոչ իսկ գուցէ սանձարձակ բռնապետական կառավարութիւններից, հայը չի կրել այնքան հարուած ու տառապանք, այնքան խորունկ և աւերիչ հարստահարու-

Ահա՛ ասոնք են ընդհանուր և հիմնական այն գիծերը, որոնց վրայ կը ձգտին կառուցանել պէյրութիւնները և հաւանորէն բոլոր սուրիացիներն ու արաբները իրենց նահանգներու ապագայ վարչական ինքնավարութիւնը: Թէ իրենց այս ձգտումները ինչ չափով իրականութիւն պիտի գտնեն գործնականի մէջ, դժուար է ճշտել կանխաւ, որովհետեւ հնարաւոր են թափաքութեանց եզրերը խախուտ են և յարափոփոխ:

Ռէշա է որ օսմանեան կառավարութեան զեկը այժմ 'ի ձեռին ունեցող Իթթիհատ-Թէրազզը կուսակցութեան պարագլուխներու մտայնութեանն մէջ, իրերու հարկեցուցիչ ազդեցութեան տակ, սկսած են ծաղկիլ գաղափարներ ապակեզրոնացման ի նպաստ, բայց մի՞թէ կարելի է առանց երկմտութեան հաւատարմել, որ այդ նոր գաղափարները անկեղծ յառաջապահներն են մտածելակերպի անյետադարձ յեղաշրջումի մը:

Ժամանակակից Թիւրքիոյ պետական ակնաւոր անձնաւորութիւններէն մէկը, որ ազդեցիկ անդամներէն մէկն է նաև Իթթիհատ-Թէրազզը կոմիտէին, տեսակցութեան մը մէջ ակնարկելով սուրիական հարցին, գեռնոր, յայտնեց մեզ բոլորովին անվերապահ բացարձակութեամբ, թէ Պոլսոյ կառավարութիւնը ամենևին չի կրնար ընդունիլ այնպիսի ծայրայեղ ապակեզրոնացման պահանջներ, որպիսին են վալին պաշտօնանկ ընելու և օտար խորհրդականները նշանակելու, նահանգային պիւտճէն ազատորէն յանձնանելու և այլն իրաւասութիւնները, որոնցով պէյրութիւնները կ'ուզեն օժտել իրենց նահանգային ընդհ. խորհուրդը և որոնց կիրարկումը հիմնական փոփոխութեան պիտի ենթարկէր նոյնինքն կայսրութեան պետական ձևը, զայն վերածելով Գաշակցական Պետութեան մը (*Confederation*),

Ահա թէ ինչու մենք արդէն սկեպտիկ տրամադրութեամբ արտայայտեցանք Փարիզի մէջ Միահատ Շիւքրի պէյի միջոցով կատարող բանակցութիւններուն նկատմամբ և շենք կրնար չմտածել, որ ի բաց տանելով այն պարագան, ուր սուրիա-արաբական բարենորոգչականները արմատական վերաբնութեան մը ենթարկեն իրենց ապակեզրոնացման տեսութիւնները և խոշոր *dose*-ի համեստութիւն մը մտցնեն իրենց գլխաւոր պահանջներուն մէջ, ու է տեսական համաձայնութիւն պիտի չհետևի յիշեալ բանակցութիւններուն և սուրիա-արաբական հարցն ալ պիտի գատապարտի մշանջնաւորելու իբրև նոր գամակեան սուր մը կտրուած՝ ինքն ալ Թիւրքիոյ պետական ապահովութեան գլխին:

Բ. ՇԱԼՊԱԶ

Թիւն ու կեղեքում, ինչպէս բրդից: Իր դարաւոր, արհաւիր զոյու թեան մէջ հայ ժողովուրդը, թիրբահայր գոցէ յաճախ չի ել նշմարել օսմանեան կոռււպարութեան ներկայութիւնը—մի կոռււպարութեան՝ որ յաճախ անզօր է եղել իր հեռաւոր կենտրոնից իշխելու լայնատարած կայսրութեան այլապաղաղ ծայրերի վրայ յարգել տալու ամենուրեք իր կամքն ու օրէնքը—բայց հայը ամեն վայրկեան զգացել է ներկայութիւնը մի ուրիշ կոռււպարութեան, Քրիստոսի Գրեքէքի, որ ոչի եղել հպատակ, չի վճարել տուրքեր, այլ յարժամ կեղեքել է, ասպատակել իր ճորտերին, իր Ֆլային՝... Հայը ամեն օր և ամեն վայրկեան զգացել է ծանրութիւնը այդ երկրորդ լծի, այդ վայրագ, անօրինակ Ֆէօդալիզմի, որ ոչ միայն դարեր շարունակ կեղեքել է նրա աշխատանքը և աւերել անտեսութիւնը իր քմահաճ տուրքերով ու աւազակային անդադրում արշաւներով, այլ և, իբրև Հայաստանի գլխաւոր տեր, տանջել է, մորթել, բռնաբարել Ֆլային, նրա բոլոր սրբութիւնները անպատիժ ոտնահարել:

Գետութիւն—մէջ պետութեան: Մի կրկնակի և ասուելի լուծ, որի դաժան պատկերի նմանութիւնը հազիւ թէ գտնուի երկրագնդի որևէ այլ անկիւնում, մարդկային պատմութեան որևէ այլ էջի վրայ:

Դժուար է, արդարև, համեմատել երկու լուծը — թիրբականն ու բրդականը—դժուար է ասել, թէ որն է եղել աւելի կամ նազ ճնշող ու հարստահարիչ հայութեան համար: Երկուսը իրար լրացրել են, երկուսն էլ ասես մի նզովելի ճակատագրականութեամբ, կոչւած են եղել իրարու թեև ու թիկունք ծառայելով՝ ճարակել աստիճանաբար փոքրածիւ հայ ժողովուրդը, որ այնքան դարերից ի վեր ձգւած է, իբրև միակ քրիստոնեայ օվազիս, մահմեդական ամենակուլ ովկիանի մէջ:

Ինչով է արդեօք այդ բրդական զրացութիւնը այն աստիճան աղէտաւոր ու աւերիչ եղել հայութեան համար, որն է այն հիմնական պատճառը, որ այնքան խոր, անվերածելի անտագոնիզմ է ստեղծել երկու արիական ժողովուրդների՝ բրդի ու հայի միջև:

Մեր նախնիներից էջերի մէջ արդէն իսկ շօշափեցիներ այդ ծանր կնճիռը: Պատճառները շատ են, կայ բազմազան զրգիչը, որ օսմանեան վարիչների ձեռքում ձգտել է միշտ ստրկական հնազանդութեան մէջ պահել քրիստոնեայ յոյսը—ին, կայ կրօնը, որ նոյնպէս, անտարակոյս, իր դերն է ունեցել, ինչպէս արդէն բանիդա շեշտած ենք, սակայն, իսլամական զգացումն ու հաւատամքը առհասարակ զօրուոր շեն եղել քրդի մէջ, կրօնը եղել է մի ահաւոր խորազան օսմանեան գերիշխող տարրի ձեռքում... Կայ մի այլ հիմնական, առաջնակարգ պատճառ, որ պահել է երկու զրացի ցեղերը մշտնջենաւոր հակամարտութեան մէջ, — դա անտեսութեան (economie), մշակութեան,

կամ, ասենք աւելի պարզ խօսքով, պարապմունքի տարբերութիւնն է երկու պատմական զրացիների մէջ:

Անյիշատակ ժամանակներից ի վեր բիրդը միշտ մնում էր հապէս հոգնական, խաշնարած ժողովուրդ, մինչդեռ իր քրիստոնեայ զրացին նւիրւած էր երկրագործութեան, արհեստի ու առևտրի:

Ցնտեսութիւնը արագորում է և պատշաճ, համապատասխան կենցաղաձևը Հողագործ ժողովուրդները նստակեաց են, իսկ խաշնարած համայնքները — նօմադ, թափառական Առաջինները անարար են, յամառ, չարքաշ աշխատաւոր, ընդհանրապէս հարստացող ու բարգաւաճող և ուրեմն կուլտուրայի, քաղաքակրթութեան ամբարող: Վերջինները զուրկ են այդ շինարար, արդիւնաբերող ու քաղաքակրթող ճիգերից և ձիրքերից: Ցաւարած ու վագարուն նրանք չուժ են արօտից-արօտ, անկելով իրենց շարժական վրանը այսօր այս ինչ աղբրի մօտ, վաղը այս ինչ ուրիշի ոչ մի տեղ չեն կանգ առնում, ոչ մի հարուստ, խոտուէտ դաշտավայր, ոչ մի զով ու հրապուրիչ գետեզերք չի շղթայում այդ անհանգիստ, կապրիզոտ, յաւերժօրէն առաջ սլացող նօմադների ուշադրութիւնը...

Այդպէս է եղել բիրդը երկար դարեր շարունակ: Հերկել ու ակօսել, արիւն-բրտիք թափել դժուարին ու արդիւնարար աշխատանքի մէջ սովորել արհեստ, վաճառականութիւն, սովորել մանուանդ գիր, դպրութիւն, տուն դնել, հարստանալ, ստեղծել, մի խօսքով, կուլտուրական արժեքներ ու բարիքներ, այդ բոլորը դուրս է մնում նախնապան և վագարուն ժողովրդի մտահոգութիւնից:

Այսօր, անշուշտ, մի յայտնի փոփոխութիւն կատարւած է այդ վայրենի, նախապատմական կենցաղի մէջ: Նստակեաց և հողագործ տարրը աճում է հեռագետեանշուշտ, բիրդը հողագործներ եղել են և հնում, անգամ Հերոդոտի ու Ստրաբոնի ժամանակներում, սակայն, երկրագործութիւնը դիտւել է միշտ իբր երկրորդական, արհամարհւած մի զբաղմունք. դա նստակեաց զոյութիւն չէր, այլ կիսա-թափառական տարւայ դաժան եղանակներին բիրդը մնում էր մի օրոշ տեղ, հողը հերկւում, իսկ ամառը իր հօտերով քաշւում էր դէպի լեռը, ձուլւում իր արիւնակից, իսկական նօմադների հետ և պարապում խաշնարածութեամբ: Այսօր ևս դա տարածւած մի երևոյթ է: Դարերը, այո՛, մինչև մի յայտնի աստիճան փոխել են բրդերի վիճակը, բայց և այնպէս, այսօր տակաւին բազաքներ ի մէջ հազուադիւս է բիրդ ազգաբնակչութիւնը. բազաքից՝ ասես բնազգօրէն դարձում ու փախում է բիրդը... որովհետև քաղաքն է կուլտուրայի որորանը, այնտեղ է, որ զարգանում է առևտուր, արհեստ ու արդիւնագործութիւն, այնտեղ է, որ յղկւում են կամաց-կամաց վայրենութեան ու բար-

բարոսութեան բնազդները և ուղղուած դէպի աւելի մարգարայել բարբ ու կենցաղ

Պարսպմունքը զնում է իր գրոշմը՝ և ցեղային բնաւորութեան ու բարբի վրայ խաշնարածութիւնը, վագարոն, թափառական կեանքը զարգացնում է արկածասէր ու աւազակային հակումներ, որոնք սերունդէ սերունդ մարգարայել ու զօրանալով, ստեղծում են ցեղի մէջ մի բոլորովին առանձնայատուկ և շարաշուք նկարագիր... Ահա թէ ինչու նոսրանների դրացութիւնը եղել է միշտ խաղաղ, նստակեաց և երկրագործ համայնքների համար — անէծք ու պատուհաս Այդ դրութիւնը չի թող տուել, որ խաղաղ համայնքը զարգանայ, առաջագիմի, հանգիստ սրտով նւիրի կուլտուրական պրոգրէսիւն:

Հոգեւորական շրջանը բռնում է մարդկային էւոլյուսիոնի ստորագոյն աստիճաններից մինը — և այդ շրջանում ապրող ժողովուրդները մասնում են սովորաբար վերոյիշեալ գծերը. աւազակային ու աւարասենց բնազդների հետ՝ նրանք ցոյց են տալիս առ հասարակ մի դաժան անգթութիւն դէպի իրենց նմանները, դէպի բոլոր նրանք, որոնց հանդիպում են իրենց անգուլ թափառումների ու արշաւների մեծ ճանապարհին: Հասարակական գիտութիւնը բացատրում է, թէ ինչու տնտեսական և ընկերային էւոլյուսիոնի այդ հեռաւոր շրջանի մէջ՝ ցեղերը, աւելի ճիշտ, հօրդաները այնքան քիչ յարգանք ունին դէպի մարդը, նրա ստացածքը, նրա պատիւը, թէ ինչու նրանք այնքան դիւրութեամբ կոտորում են իրենց նմաններին: Բարոյական հասկացողութիւնները և նրանց մէջ ամենամեծը, կենտրոնականը — յարգանքը դէպի մարդկային անձնաւորութիւնը, որ լուսագոյն չափանիշն է քաղաքակրթական առաջագիմութեան — բարոյական հասկացողութիւնները մի ցեղի մէջ ունին սերտ կապակցութիւն տնտեսական գործօնների, մարդկանց արտագրական, ստեղծագործ կարողութիւնների հետ — նոյն այդ ցեղի սահմաններում: Քանի գեռ ցեղը մնում է հին, նահապետական կացութեան մէջ, իր աշխատանքի խոպան, ողորմելի գործիքներով, արտագրելու, ստեղծագործելու իր շնչին կարողութեամբ, — նրա հաւաքական գիտակցութեան մէջ, նրա իւրաքանչիւր անդամի գիտակցութեան մէջ դժուար կը ծագէ թէ սեփական արժանապատուութեան ու իրաւունքի զգացումը և թէ ուրիշի իրաւունքները յարգելու գաղափարը: Թէ վարքի և թէ նրանից մէկ աստիճանաբար բարձր կանգնած բարբարոսի աչքում՝ մարդը ոչինչ է, մի սոսկ իր է, մի անարգ գրաստ... Եւ իրօք այդպէս էր այն հեռաւոր ու խաւար ժամանակների մարդ-էակը, միջին մարդը, — մի ողորմելի երկոտանի, որ խաղաղի է բնութեան ձեռքում, մտանած նրա ամենագոր տարբերներին և անգոր հակազդելու աւերիչ ուժերի դէմ, ան-

զօր ստեղծագործելու կուլտուրական արժեքներու Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ այդ վայրերն ու բարբարոս աշխարհների մէջ թագաւորում է այնքան պաղ ու դաժան անզգածութիւն դէպի մարդկային կեանքը և որ այնտեղ մարդը զարնում, ոչնչացնում է իր նմաններին, որպէս անբան գրաստներին:

Քիւրդութիւնը մի գժբախտ մնացորդ է այն հինաւորաց աշխարհի, մի հարազատ բեկոր է այն նախնական մարդկութեան:

Ոչ մի հետք չկայ նրա մէջ ազգային կամ ցեղային գիտակցութեան, չկայ նոյնիսկ մեր օրերում քիւրդցեղային միութիւն, ամբողջութիւն, այլ այդ տասնեակ և հարիւրաւոր ցեղերը կամ տոհմերը (tribu, Stammi) — Շիկակցի, Հասնանցի, Զէլալցի, Հայգարանցի, Ռըշքոտանցի, Կրավցի, Պալաբցի, Մօսկանցի, Խարզանցի, Բագրանցի և շնչում են իրր տարբեր, յաճախ իրար թըշնամի համայնքներ, ուր տակաւին իշխում է հինաւորաց վեշդե տտան, արիւնի վրէժխնդրութիւնը, ապրում են նահապետական սկզբունքով, իրենց շէյխի, նահապետի միահեծան իշխանութեան տակ, կոյր ու հլու հնազանդութեամբ: Շէյխը ցեղի ազնւագոյն տոհմից է և արում է ժառանգաբար, սերնդէ-սերունդ, լուծում է ցեղի մէջ ծագած վեճերը, առաջնորդում է իր մարդկային նախիրը դէպի կոխ, աւազակային արշաւներ... Ոչ մի հետք ընդհանուր քրդական համերաշխութեան, այլ միայն անծայր, անկերպարան, բարբարոսային մի քառս:

Քիւրդութիւնը՝ թէ հայկական լեռնադաշտում և թէ իր բնիկ հայրենիքի մէջ, Քիւրդիստանում՝ պահպանելով հանդերձ նախնի հովուական ժամանակների մի բանի դրական գծերը, պահպանում է և այդ շրջանների առաքինութիւն համարած բացասական, աշխարհաստան բնազդները, ամենից առաջ՝ աւազակութեան բնազդը: Գրեթէ բոլոր տուրխաններն ու գիտնական հետազոտողները միաբերան վկայում են, որ քրդական բնաւորութեան մէջ պահպանւած են միջնադարեան ասպետական գծերը, որ քիւրդը վեհանձն է ազնիւ, հիւրընկալ և պատուասէր: Ելիզէ Ռէկլիւ ասում է, որ քիւրդը իր բոլոր արատներով հանդերձ աւելի ազնիւ է, բնաւորութեամբ աւելի շիտակ, անխարդախ, քան իր բոլոր դրացիները: Բաֆֆին որ այնքան ասում էր քիւրդ տարրը, իրր հայութեան անգիտակից ու մահացու թշնամի, Բաֆֆին ևս խոստովանում է, որ

«Քիւրդը... շատ հանգամանքներում հպարտ է և պիտի... նա իրան չէ ստորացնում, պատերազմելով իրանից թող արարածների հետ... Քիւրդը խաբեւայ չէ, նա հաւաստարիմ է իր խոստումը կատարելու մէջ՝ և այլն:

Չպէտք է, սակայն, չափազանցնել քրդական առաքինութիւնները, մանաւանդ հիւրասիրութեան ու ասպետական վեհանձնութեան զգացումները, որոնք, ինչպէս

բոլոր նախնական, արիւնի վրէժխնդրութեամբ ապրող ցեղերի մէջ, չեն կրում երբէք լայն, մարդկային աշարուխաական գրող՝ Նոյն Բաֆֆին, որ այնքան երկար ու մտիկից ուսումնասիրել էր քրդերին, ասում է մի այլ տեղ.

«Բարբը իր շաղրի մէջ հիւրասեր է, որպէս Աբրահամ, բայց նա չի խնայի կողոպտելու նոյն հիւրին, եթէ նրան հանդիպէ մէկ ձգան հետու իր շաղրից *»:

Քրդերը բնականից բաջ են ու հիւրասէր—ասում է ամերիկացի յայտնի ծանապարհորդ Գրին — և նման շատ ուրիշ ասիական ցեղերին, նրանք պահպանում են պատի որոշ զգացում, թէև բիրտ ու դաժան: Բայց այն ժամանակից, երբ թիւրքերը խորտակել են նրանց իշխանութիւնը, աւերել նրանց գոյնակները, արտաքին նրանց շէյխերին, այն ժամանակից ի վեր մեծ մասամբ անհետացել են այդ նորը յատկութիւնները, այդ ասպետական զգացումները: Ըստ վայրերում նրանք այլասեւեւել և դարձել են վայրենի և անօրէն աւազակների մի հորդա, զոռոզ, նենդ և անգութ: Իրենց վաղեմի դիքքի ու իշխանութեան աւանդութիւնները սնուցանում են նրանց մէջ ասելու զուտ զուտ թիւրքեր, որ պատճառ է նրանց անկումի և նախնն ու արհամարհանք զէպի բրիտանական, որ եղել է դարերից ի վեր նրանց ճորտը և որի առաջադիմութիւնն ու բարեկեցութիւնը բխւողը հանգուրժել չի կարող **):

Աւազակային ու թալանչի բարբերը նոր չեն, սակայն, քրդերի մէջ, նրանք նոյնքան հին են, որքան ցեղը: Աւազակային և աւարտանջ բնագոյը կատարում էր իր խօշական թոխչքները դեռ քրիստոսից դարեր առաջ, նրա մասին տեսնում ենք վկայութիւններ յունական պատմագիրների մօտ: Ասորբօն մի բանի անգամ յիշատակում է քրդերին և անւանում է աւազակ ցեղը Բսենօֆօն ***), հռչակաւոր «Տաս Լազարի Նահանջի» մասին իր գրած պատմութեան մէջ երկարօրէն խօսում է «պատերազմասեր, բաջ ու բարբարոս կարգիակներին» (քրդերի) մասին, որոնք եօթն օրւայ ընթացքում աւելի ասնջանք ու կորուստ պատճառեցին յոյներին, բան Կիւրոսի հսկայ բանակը Միջագետքի պատերազմներում: Բանի բանի անյամ իրենց շեշտակի նեւերով այդ «բարբարոսները» նեղն են ձգել յոյն զօրավարներին: Բսենօֆօն հաղորդում է նաև, որ իր ժամանակում Կենարիլէս (**) գետի ամբողջ երկարութեամբ, որ բաժանում էր քրդերի երկիրը Լայաստանի սասրապուլութիւնից, հայկական եզերքը՝ սահմանից մեկ օրւան բայլւածքի սարածութեան վրայ ձուլում էր անբնակ, անպատու: Ոչ մի գիւղ չէր համարձակում հաստաւել այդ շրջանի մէջ, ուր անգաղղում արշաւներ էին գործում քիւրդ ասպատակող խմբերը:

Լեոնարդակ քրդերը մի բաջ ժողովուրդ են, որ մնում են անկախ թագաւորից (պարսից): Մի անգամ վերջինը զրկել

*) Բաֆֆի, Տաճկահայր.—Քրդական Միութիւն:
 **) Fred. Davis Greene, The Armenian Crisis und the Rule of the Turk. էջ 49:
 ***) Բսենօֆօն, յոյն պատմագիրը և միանգամայն զօրավարը, ծնւել է ժողովուրդագետ 430 թ. և մեռել 352 թ. Բ. Ա. Ինչպէս յայտնի է, նա ուղեկցել է Տաս Լազարի Նահանջին, Պարսկաստանից դէպի իր հայրենիքը Բիւրգիստանի և Լայաստանի վրայով:

էր քրդերի երկիրը 12 միլիոն զօրք, և ոչ մի զինուոր չէր վերադարձել, երկրի դժարութիւնների պատճառով *)...

«Բաջ ժողովուրդի» մասին մեր ֆէդայիները ապիս են յաճախ ոչ շատ նպաստաւոր վկայութիւններ: Յաճախ ենք լսել նրանցից, որ քիւրդը բաջ է միմիայն անզէն և անարի մարդու հանդէպ, բայց որ նա վեհերաս է և դիւրութեամբ նահանջող, երբ առջևը տեսնում է իսկական կուռղներ...:

Լայ ֆէդային յաճախ է — անգիտակցաբար կամ նոյնիսկ գիտակցաբար, ստրատեգիկ նկատումներով, ժողովուրդը բաջաւերելու մասհոգութեամբ— չափազանց բել, գերզնահատել սեփական ոյժն ու արիութիւնը և նսեմացրել հակառակորդին՝ այնուամենայնիւ, վերոյիշեալ վկայութիւնների մէջ կայ, անշուշտ, ճշմարտութեան բաժինը: Լնարաւոր է, որ սակաւաթիւ ֆէդայիներ, զինւած միանգամայն հրացանով ու գաղափարով, հզօր իրենց կոշման գիտակցութեամբ, շողեն յաղթահարել և փախուստի մասնել իրենցից անհամեմատ աւելի բազմաթիւ քրդական վայրենի, անգաղափար խաժամուժը... Այդպէս է եղել բանիցս արդէն՝ մեր վերջին բառորդ գարու ազատագրական կռիւների մէջ:

Իսնարածութիւնից դուրս՝ աւազակութիւնն ու թաւանը միակ պատուաւոր զբաղմունքներն են քրդերի մէջ: Եւ ոչինչ չկայ այդտեղ նւաստացուցիչ ցեղի ու անհատի համար. թաւանը, ուրիշի գոյքը բնութեամբ յափշտակելը, անգամ գոնհիկ գողութիւնը ոչ միայն չեն ստորացնում բիւրդ ասպետի արժանապատուութիւնը, այլ և համարում են «արիստօկրատ», ազնւական ցեղին միակ վայել պարագմունքը, երկրագործութիւնն է—նրա համար անպատիւ արհեստ: Այդ սեւ, չարբաշ աշխատանքը նա թողնում է «ոսայներին», թողնում է իր ճորտ ու սարուկ, քիւրդ ու հայ գիւղացիութեան **):

*) Xenophon, Expedition de Cyrus et Retraite des Dix Mille.

**) Հետաքրքրական և մինչև օրս անեղծւածային մի երևոյթ է այդ «քիւրդ» կոշուղ երկրագործ գիւղացիութիւնը, «ահաթը»: Քիւրդ է նա արդեօք իր ցեղային հանգամանքով, իր ծագումով: Ամաք, օրինակ Գիւհուսէ (Ishumset), պնդում են, որ զկան ֆիզիկական տարբերութիւններ այսպէս կոշուած աշխրէյների (իշխող հրամայող տարրի) և հողագործ գանգաւածի միջև, որը շատ աւելի բազմաթիւ է, բան առաջինները: Սակայն, այն բոլոր գիտնական հետազոտողներն ու միսթօմարները, որոնք ապրել են երկար ժամանակ քրդերի աշխարհում, միտերան հաստատում են, որ թէ Պարսկաստանի և թէ Ասիական թիւրքից քիւրդ ժողովուրդների մեծամասնութեան մէջ կան երկու խիստ տարբեր դասակարգեր, որ ծագում են հուանականաբար տարբեր ցեղային արմատներից: Այդ երկու կասեքն են՝ քերմանի կամ աշիրէյի, որ ասել է ազնւական, և գուրան կամ գիւղացի: Պնդում են, որ այդ վերջինները թացորդն են երբեմն յաղթւած և աշխրէյների ձեռքով ստրկացւած

Մէլիքազէն գրում էր «Մշակ»-ին 1872 թւի իր ուղևորութեան միջոցին թիւրք-պարսկական սահմաններում.

Քրդերը ներկայացնում են մարդկութեան առաջին ժողովուրդը: Աւազակութիւնը, մարդասպանութիւնը ոչ միայն մեղք չէ համարվում նոցա մէջ, այլ և գերազասվում է, որպէս ազնիւ բաջադործութիւն: Մարդու արիւնով իր թուրը չը ներկած տղամարդը և յափշտակութեան, կողոպտախանրնուանակը համարվում է ծոյլ և երկշտո մարդ *):

Քիւրդ ցեղը ոչ միայն աւել է և աալիս է աւազակներ, այլ և արաադրել է աւազակի կլասսիկ տիպը, և դժւար թէ երկրագնդի որևէ այլ ցեղ կարողանայ մրցել նրա հետ այդ ասպարէզում: Համեմատել են նրան աւազակների, չէրքէզների, ամերիկեան հնդիկների հետ. ոչ մէկը սակայն չի կարող հասնել նրան՝ աւազակային արհեստի մէջ.

Իմ հինգամայ ուղևորութիւնների ընթացքում Աֆրիկայի և Ասիոյ մէջ—սասում է Մորից Ազգներ—ես շատ եմ տեսել աւազակաբարոյ ժողովուրդներ, բայց ոչ մէկի ձօտ, ոչ իսկ թաթաւների ու չէրքէզների, ոչ Բերբերտառնի կարիւնների մէջ աւազակային հակուժը (Raublust) այնքան խոր արմատներ չի ձգել, ինչպէս քրդի մէջ **):

Եւ այդ սարսափելի ու արկածալի արհեստը զարգացրել է այն անսովոր ճարտկութիւնը և այն դաժան, վագրային անգթութիւնը, որ տակաւին ժամանակակից քրդի յատկանիշն է և որոնցով նա վերջին երեսուն տարւայ ընթացքում սասանեցրեց հայ աշխարհը, ողջ Եւրոպան...

Գողանալու, փախելու և թաղանջու մի անօրինակ հրմտութիւն, սողալու, ժազլցելու, դէպի լեռ բարձրանալու մի արտակարգ ճարտկութիւն—սասում է նոյն Ազգներ:

Գուր տեսնում էր յանձին քրդի՝ մարդ-գազանի ամենանուրբ տեսակը, ճարտիկ, զգաստ, արթուն, իր թափանցող, սև, անխաղոյն աչքերով, որոնք պայ են ու դաժան, ինչպէս վագրի աչքերը (... eyes as cool, cold and cruel as that of a tiger).—այդպէս է նկարագրում ամերիկացի Գրինը (The Armenian Crisis...):

Անգութ ու բարասիրտ՝ նաև ընտանեկան իր յարաբերութիւնների մէջ:

«Քիւրդը ցոյց է աալիս անհամեմատ աւելի բնքշուութիւն ու բարեացակամութիւն դէպի իր ձիերը, քան

մի ազգի... Էլիզէ Ռեկլիւ նոյնպէս յարում է այդ կարծիքին (Reclus, Asie Antérieure): Նրանք, այդ յաւիտենական յաղթւածները, ճորտեր են, որ երբէք չեն կարող բարձրանալ մինչև պատերազմիկ ու ազնւական դասի շարքերը, այլ հարկադրւած են միշտ հողը հերկել իրենց տէրերի համար, որոնք պահպանում են նրանց վրայ կեանքի ու մահան իրաւունքը:

Ռիշի վկայութեամբ՝ ֆիզիկական գծերը տարբեր են տիրող և ստրուկ դասակարգերի մէջ: Ստրուկների գէւքերը աւելի մեղմ ու կանոնաւոր և ընդհանրապէս աւելի գեղեցիկ ձօտենում են յաւնական տիպարին:

*) «Մշակ», 1872 թ. № 29.
**) Wagner, Reise nach Parsien und dem Lande der Kurden.

դէպի իր կիներ՝ — սասում է Զէյնս Կրեյգ, որ երկու հատորներ է գրել քրդերի ու հայերի մասին *):

Իր դիակնային նայւածքով (the cadaverous-looking Koord)... նա կ'երթայ բարուրանդ կ'անէ անպաշտպան դիւղեր, կը կտորէ, կը յափշտակէ, կը սրբապղծէ... Նրա միակ առաքինութիւնն այն է, որ խորգախ չէ:

Այդպէս է բնորոշում Ռօբերտ Կրրզօն, որ ճանաչել է քրդերին Հայաստանում, «հայկական սարսափներից շատ առաջ, անցեալ դարու 50-ական թւականներին **):

Քրդի տարբերը պատերազմն է, որի համար նա մարզւում է օրօրացից ***):

Աւազակութիւնը նոյնքան էական մի գիծ է քրդի բնութեան, որքան պատերազմը — սասում է մի այլ ճանապարհորդ, Իգարեյլա Բիշօպ, որ 1891-ին, հայկական շարժման արշալոյսին հրատարակել է մի գեղեցիկ ուսումնասիրութիւն Լօնդօնի մեծ հանդէսի մէջ «Քրդի սուները» վերնագրով ****):

Եւ որովհետև իր կրօնը անսուրբ բան չի համարում քրիստոնէի գոյքը իւրացնելը, ուստի և նա կողոպտում է հայ ու ասորի զիւղացիութիւնը՝ հանգիստ, մարուր խղճով:

Կողոպտել բանի կերպով, շրթնել քրիստոնեաների ունեցածը ամսէ-ամիս, տարեց-տարի, մինչև որ նրանք իսպառաջատանան, սպանել, եթէ դիմադրեն, թողնել մի առժամանակ, որ նրանց գոյքը նորէն աճի, թողնել — քրդական արտայայտութեամբ—մինչև ոչխարի բուրբը նորէն բնի, ապա վերստին կողոպտել—այս է ապա պարզ պատմութիւնը քրդի ու քրիստոնիայի յարաբերութեան:

Կողոպտախ մի անբուժելի սեր, անփոյթ ու կարծրասիրտ՝ երբ պէտք է թափել ուրիշ արիւնը, գիշատիչ և նենգ... Քրդի սուները—խաւար ու դաժան—ընկած է Փոքր Ասիոյ արևելեան նահանգների վրայ...

Եւ ահա այդպիսի անօրինակ, գերազանցապէս բացասական գծերով բեռնաւորած մի ցեղի հետ է, որ անողոք պատմութիւնը կապել է հայի ճակատագիրը... Գրեթէ ոչ մի հետք կուրտուրայի, գրականութեան, պատմութեան, եթէ չհաշուենք ժողովրդական մի քանի երգերը, ուր երգում, փառաբանում են բնութիւնը, լեռներն ու հերոսները...

Մի առաջադէմ, քաղաքակիրթ, կամ թէկուզ կիսաքաղաքակիրթ պետութիւն կարող էր չէզոքացնել այդ գազանային ու աւերիչ տրամագրութիւնները իր հպատակ ժողովրդի մէջ, կարող էր անձեռն դարձնել վագրի ժանիքները, ընտանեցնել, նստակեաց գոյութեան վարժեցնել թափառական հորդաները և մղում աալ նրանց հոգեկան և իմացական առաջադիմութեան: Ղաւ, բարեկարգ աէժիմի տակ, արդարև, քրդական բնաւորութեան մի քանի գրական գծերը, բնածին պարզութիւնը, հպարտ անկախութիւնը, ազատասէր ոգին կարող են զարգանալ յօգուտ ընդհանրութեան, բոլոր գրացիների կարող են դառնալ մի իրական գանձ ընդհանուր կուրտական պրօգրէսի համար:

*) James Creagh, Armenians, Koords and Turks, հրատ. Լօնդօն 1880 թ.
**) Robert Curzon, Armenia, A year at Erzeroum. հրատ. 1854 թ.
***) B. Fraser, Travels in Kurdistan.
****) Mrs. Bishop, The Shadow of the Kurd, The Centemporary Review, 1891, May and June

Յակայն, ի մեծ դժբախտութիւն Հայի, տաճկի և նոյնիսկ քրդի՝ պետութիւնն ինքը մնում էր քարացած ամբողջ դարերով, մնում էր իբրև գերազանցապէս անշարժ, յետաձեաց մի ոյժ, որովհետև այդ պետութեան կրողը, թիւրք իշխող տարրը, իր ցեղային ու կրօնական աղէտաւոր տարկանոնութիւնների շնորհիւ — որոնց մասին հանգամանօրէն խօսել ենք արդէն մեր առաջին յօդուածներէ մէջ — թիւրք տարրը անընդունակ էր իւրացնելու քաղաքակրթութեան բարիքները և տարածելու նրանց հպատակ ցեղերի մէջ: Թիւրք պետութիւնը, ընդհակառակը, եղել է միշտ բաջալերող աւազակային հօրդանների, նա ինքն է յաճախ նիւթել անարխիա և միջցեղային հակամարտութիւն:

Ունեցել է արդեօք օսմանեան կառավարութիւնը քրդերի վերաբերմամբ քաղաքականութեան մի որոշ դիմ...:

Երբ դարեր առաջ թիւրքերը հաստատուեցին Փոքր Ասիոյ և Եւրոպայի իրենց նւաճած երկիրներում, նրանց ընդհանուր հրամանատարի առաջին հոգսերից մինն եղաւ — ինչպէս արդէն յիշել ենք մեր նախընթաց յօդուածներում — ջնջել հպատակ ցեղերի մէջ ֆէօդալական ազնւականութիւնը և սակողել սուլթանական ջինջ, անխառն միահեծանութիւն, ջնջեցին այդ ազնւական յարաբերութիւնները Բօսնիայի, Վօլդաւ-Վալաքիայի մէջ, սակայն հեռուօր քիւրդիստանում և Անատոլիոյ արևելեան նահանգների մէջ, ուր նոյնպէս վաղուց փոյտութիւն ուներ աւատապետական դէրէբէ յօլթիւնը, շարունակեցին այդ հնադարեան ճորտատիրական կարգերը, թիւրքը չուղեց կամ սիրտ չ'առաւ բռնանալու քիւրդ աշիրէթների այդ հինաւուրց իրաւունքների վրայ, վախենալով թերևս «հաւոր հակահարւածներից»:

Հասաւ, սակայն, մի վայրկեան, երբ քրդական ըմբոստութիւնը սկսեց արտայայտել կարող ցեղապետների բացարձակ ապստամբութեամբ ու սոսկալի կոտորածներով, երբ օսմանեան կառավարութիւնը որոշեց կտրուկ ու ազդու միջոցներով խոնարհեցնել «հարկու աշիրէթապետներին, չէզոքացնել քրդական վտանգը: Անցեալ դարու 80-ական թւականների վերջերում էր, որ հաշակաւոր Բեդրիտան բէյը իր արիւնարբու հօրդաներով սկսեց ջարդի ու թալանի վաղուց չտեսնուած մի արշաւանք անպաշտպան բրիտանոնեայ ցեղերի դէմ — նեստորականների ու հայերի — կոտորեց մօտ ասանակ հազար, աւերեց ամբողջ գաւառներ:

Բ. Գուռը, զրդւած մասամբ իր սեփական շահերից, մասամբ էլ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի ճնշման տակ, կազմակերպեց մի ուժեղ հակաարշաւանք, զրկեց բանակ Բեդրիտանի դէմ, տեղի ունեցան արիւնահեղ կոիւնքեր, քիւրդերը ջարդ կրեցին, սարսափելի աշիրէթապետը

փախաւ, ապաստանեց իր լեռնային դղեակներէց^{*)} մեկում, ապա շուտով գերի բռնեց, տարան նրան Ասամբուէ, ուսկից արսորեցին Կրետէ, ուր և մեռաւ: Յաջեւած դէրէբէյի «հազին գերդաստանի մի մասը սրի անցուցին, միւսները բշտեցին Աֆրիկեան Տրիպօլիս և ուրիշ տեղեր, արգելեց միանգամ ընդմիջտնրանց մուտքը քիւրդիստան: Խորտակեց ամենահզօր քիւրդ Դէրէբէյի^{**)} իշխանութիւնը: Գուռը, սակայն, հետևողական չ'եղաւ իր ընթացքի մէջ, նա չուղեց կամ սիրտ չ'առաւ արշաւելու բոլոր աշիրէթների դէմ, խորտակելու քրդական դէրէբէյութիւնը, որ իբրև անկախ մի իշխանութիւն թիւրք կայսրութեան սահմաններում և սոգորւած ատելութեամբ դէպի գերիշխող տարրը, մի մշանջնաւոր սպառնալիք էր այդ վերջինի համար:

Այնուամենայնիւ, Բեդրիտանի օրերից ի վեր սկսեց սաստիկ ու սիստեմատիկ հալածանք քիւրդ տարրի դէմ, որ յարսակեց մի առժամանակ:

Եկաւ այլ շրջան: Դոր հոգեբ և նոր քաղաքականութիւն ֆրիստոնեայ ազգերի ըմբոստացումները կայսրութեան մէջ միշտ աւելի յաճախացան և սպառնացին կործանել ամբողջ պետութիւնը: Մին-միւսի ետևից անջատուեցին Եւրոպական թիւրքիոյ մի շարք բրիտանոնեայ երկիրներ և... դժգոհութեան ու խմորումի ալիքները կամացկամաց անցան նաև — Փոքր Ասիա, Հայաստան: Աւթսուեական թւականներից արդէն իսկ ծայր էր ալիս նաև «Հայկական վտանգը»... Ապստամբութիւն և փայլուն ճակատամարտներ Զէյթունի մէջ, ժողովրդական ցոյցեր Կ. Պօլսում և ընդհանուր վերածնութեան մի շարժում բովանդակ հայ աշխարհում... Հեռապատկերը պարզ էր Կ. Պօլսի վարիչների համար. նրանք արդէն ընդնշմարում էին մօտիկ ապագայի մէջ թիւրքահայաստանի անջատումն ևս, «Մօսկօփի» նոր արշաւանքը... Ո՞րն էր այն պատեկը, որ պիտի գէմ գրւէր այդ սպառնացող վտանգներին, ո՞րն էր այն ոյժը, որի միջոցով կարելի էր աստիճանաբար և առանց դրսի ուշադրութիւնը հրաւիրելու, ճարակել հայ տարրը, նւազեցնել նրա թիւը և այդպիսով վերջ տալ միանգամ ընդմիշտ հայկական խնդրին:

— Քիւրդն էր:
Պէտք էր ուրեմն վերստին սիրաշահել և բաջալերել այդ հզօր աշիրէթապետներին, պէտք էր կառուցանել հայկական խնդրի հողի վրայ բրդական ճնշումների մի յատուկ սիստեմ...:

Գառուցեց այդ սիստեմը մի դիւային հնարագիտութեամբ և հասաւ իր կատարելագործման՝ սուլթան

*) Այսօր տակաւին կանգուն են քիւրդ աւատականների հինաւուրց և կիսաւեր դղեակները:
**) Գ. Է. Բ. Է. յ նոյն իմաստն ունի, ինչ որ ֆէօդալ, աւատապետ Գերե — հովիտ. դէրէբէյ — բառացի՝ հովտի իշխան, հովտի պետ:

Համիդի օրով, պսակեց 90-ական թւականների սկզբը- ներում մի դժոխային, ոճրանիւթ հաստատութեամբ, որի անունն է՝ «Համիդիէ Հեծելագորք»...

Տեսանք արդէն, թէ ինչպէս—60-ական թւական- ներից իսկ — Բ. Գուռը մի ձեռքով շոյում էր ինտե- լիգենտ հայութիւնը, տալիս էր նրան Սահմանադրու- թիւն, մի անսակ պարլամենտ և այլ հնչուն, շլացուցիչ ընծաներ, միւս ձեռքով աւերում էր բուն Հայաստանը, մաշում ու հիւծում էր միլիոնաւոր հայ ժողովուրդը քրդական խափրութեան և սեփական պաշտօնէու- թեան ձիրաններով...

Գարձեալ.—մի խելացի և շատ թէ րիչ բողաքակիրթ պետութիւն ա յլ միջոցներ ի գործ կը դնէր՝ հայկա- կան և նման վտանգների առաջն առնելու, — նա կը դիմէր հիմնական ռեֆորմների, կը կանխէր արտաքին միջամտութիւնները, կը սանձէր միաժամանակ այդ քիւրդ աւազակաբարոյ հորդաները, որոնք ոչ միայն իրենց ուրոյն ֆէոզալական «իրաւակարգով», իրենց յատուկ տուրքերի ու իրաւասութիւնների սխեմով մի յարատե վտանգ էին կայսրութեան համար, այլ և իրենց շարու- նակական արշաւներով, թալանի ու սպանութեան ամե- նօրեայ ոճիրներով դատարկում էին երկիրը արդիւնա- բերող ձեռքերից, անապատ էին դարձնում ամբողջ գաւառներ, խափանում առևտրի ու արդիւնաբերու- թեան ձեռնարկները, թշուառացնում հարկատու ազգա- բնակչութիւնը և այդպիսով ցամաքեցնում տուրքերի, հասոյթի, պետական հարստութեան աղբիւրները:

Ինչպէ՞ս էին հա յ-բ ր դ ա կ ա ն յարաբերութիւն- ները...

Ի՞նչ կարող է լինել ճորտի և տիրոջ, գառան ու գայլի յարաբերութիւնը մի այնպիսի բաօսային իրաւա- կարգում, ուր բորենիները ընկերակցում են գայլերին՝ պետական պաշտօնեայի համագգեստի տակ...

Իղել են, կան այսօր ևս քիւրդ ցեղեր, համեմատա- բար աւելի հանգիստ, խաղաղասէր ու լաւ տրամադրու- ւած ղէպի հայերը Եղել է ժամանակ, երբ այդ հան- գիստ քիւրդ համայնքների պետերը խնդրել են նոյնիսկ հայ հոգևոր առաջնորդների ու էֆէնտիների պաշտպա- նութիւնը ընդգէմ թիւրքական կամայականութիւնների կամ թէ ուրիշ, գիշատիչ քիւրդ ցեղերի:

Հայ աղաներն ու հարուստ վաճառականները սիրով կատարում էին այդ խնդիրքը, ի գործ էին դնում իրենց ազդեցութիւնը վալիների ու փաշաների մօտ՝ խաղաղա- սէր քիւրդ ցեղերին հովանաւորելու համար. և այդտեղ նրանք ղեկավարում էին պարզ նիւթական հաշիւներով, Հայ վաճառականները շարունակ առևտրական յարա- բերութեան մէջ էին այդ խաշնարած, մեղմաբարոյ և համեմատաբար աւելի աշխատասէր քրդերի հետ, մա- տակարարում էին նրանց կենսական մի շարք անհրա-

ժեշտ պիտոյքներ, կտաւ, չիթեր և այլն և փոխարէնը առնում էին հում բերքեր՝ իւղ, պանիր, բուրգ և այլն *):

Մասամբ այդ հանգամանքը ստեղծեց հայերի և որոշ քիւրդ ցեղերի միջև բաւական սերտ բարեկամական յարաբերութիւն: Վերջապէս, յայտնի է, որ բացի ոչ- մահամեղական «եզըդի» աղանգաւորներից, զբղջւթաշ- ներից—այլ և այլ տեղերում գոյութիւն ունին քիւրդ համայնքներ, որ երբեմնի հա յ ե ր են, այսօր իսլամա- ցած և քրդախօս, որոնց մէջ ժամանակ առ ժամանակ խօսել է անշուշտ արիւնային ազգակցութեան ձայնը յօգուտ իրենց մայր ցեղի: Այսպէս թէ այնպէս՝ մենք տեսնում ենք երբեմն-երբեմն քիւրդ ցեղեր հային դաշ- նակից, տեսնում ենք նոյնիսկ քրդական միջցեղային պատերազմներում՝ հայերի մասնակցութիւն:

Աղբակայ, Հատախի, Բուլանըխի, Մակաջ երկրի և Սա- սունի հայերը ունէին իրենց դաշնակից քիւրդ ցեղեր — ասոււմ է Բաֆֆի—որոնց հետ միացած շատ անգամ կուտւմ էին ընդհանուր թշնամու հետ «եզըդի» աղանգին պատկա- նող քրդերը, միշտ հալածուած լինելով իրենց մահմեդական ցեղակիցներից, հայերի հետ պահպանում էին բարեկամա- կան յարաբերութիւններ: Հայերն այն աստիճան հաւատար- մութիւն ունէին ղէպի այդ ցեղը, որ իրենց անասունները յանձնում էին դրանց հովիւներին պահելու, հայերի տան սպասաւորները, ազախները, երկրագործական մշակները մեծ մասամբ եզըդիներ էին: Գրանք կատարում էին հայերի մի բանի կրօնական արարողութիւնները, պահում էին ս. Սարգսի, ս. Գևորգի պատերը, ղոհ էին մատուցանում հայոց նշանաւոր ուխտատեղիներում և ս. Գրիգոր Լուսաւորչին ու Գաւիթի մարգարէին համարում էին Աստուծոյ ընտրեալների ամենաշխաւորը: Եզըդիները համարեայ բոլոր գիտեն հա- յերէն խօսիլ...

Մի կողմ թողնելով հայ-քրդական բարեկամութեան այդ սպորադիկ արտայայտութիւնները — երկու ժողո- վուրդները իրենց ամբողջութեան մէջ կանգնած էին դէմ առ դէմ իբրև անհաշտ հակոտնեաներ և մասնա-ւորապէս հայ տարրը միշտ եղել է տագորւած մի խոր, աւանդական ատելութեամբ ղէպի քրդութիւնը:

Խ ա փ ի ր ու լ թ իւ ն ը ***) ինքնին արդէն մի սար- սափելի չարիք էր, որ հնուց ի վեր ծանրացած էր երկու զրոյցիների յարաբերութեան վրայ, տալով մէկին տիրոջ,

*) Շատ չի անցել այն օրերից, երբ այդ վայրերի մէջ թագաւորում էր այսպէս կոչուած բ ն ա տ ն տ ե ս ու լ - թ իւ ն ը (Naturalwirtschaft): Այդ մասին մի բանի հակիրճ տողեր ունի Մ Է Լ ի ր դ ա գ է ն դ ե ու 1872 թ. ի իր պարսկական թղթակցութիւնների մէջ (Մշակ՝ 1872 թ.): Թիւրք-պարսկական սահմանագծի վրայ, ասում է նա, վա- ճառականութիւնը սոսկ նիւթերի փոխանակութիւն է, առանց դրամի շրջանառութեան: Վաճառականութիւնը հա- յերի և հրէաների ձեռքումն է. հայերը քաղաքների մէջ մանրավաճառ են և արհեստաւոր՝ հիւսն, դերձակ, սկիբրիչ և այլն. իսկ գիւղերի մէջ հայ կանայք գործում են բրդից վերարկուներ (ապայ), շալվարներ, կապերոններ և այլն: Հայ վաճառականները տալիս են քրդերին կտաւ, չիթեր և այլ հագուստի ու ուտեստի պիտոյքներ և առնում են նրանցից հում բերքեր, բուրգ, իւղ, պանիր, ոշխար և այլն:

**) Խափիր—ապօրինի տուրք:

Տրամանատարի տիրոջ, միւսին՝ ծառայի, սարկի Խափիրութիւնը, ֆէօդալական հարկաւումութեան սխտեմը Հայաստանի մէջ համաաւարած մի երևոյթ չէր, սակայն այն ընդարձակ հայ գաւառներում, ուր տիրում էր նա, հայ աշխատաւոր ժողովուրդը դուրս էր մի անել, դժուարաբար կացութեան մէջ, ենթացալ խափիրաու բիւրդ բէյերի անսահման կամայականութեանց: Այդ բէյերը իրենք իրենց տէր էին համարում ա ա յ ե ա ի կեանքին ու ստացածքին: Հայ աշխատաւոր շինականի բոլոր ալլազան բերքերից — հացահատիկներ, բուրդ, ոչխար, մեղր, կարագ, ապա և ձեռագործ արդիւնքներ, գուլպա, կապերտ, վերարկու և այլն — բոլորից էլ բաժին ունէր քիւրդ ազան, բոլորից նա առնում էր տուրք՝ կամ դրամով կամ թէ բնական բերքով, *in natura*:

Այդպէս էին սահմանած հայ-քրդական յարաբերութիւնները այնքան դարերից ի վեր: Արայ հասաւ ուսուտածկական պատերազմը 1878-ին, որ մի ահարկու, մի շտեմնած ծաւալ տեղ քրդական վայրագութիւններին՝ ընդգէմ հայ անպաշտպան ռայեայի Արդիւ Համիդի կառավարութեան գիւլային սադրանքներով վառւեց կրօնական մոլեռանդութիւնն ևս նոսազ, արիւնուշտ խաժամուժի մէջ և սա իր հոգևոր առաջնորդներին — Շէյխ Զէլալբեղդինի, Շէյխ Իբրահիմ Մադիսի — Տրամանատարութեամբ էր, որ տասնեակ հազարաւոր հրօսակներով գրոհ էր տալիս Տէր Ղուկասօվի գնդերի գէմ: Բայց այդ մասին կը խօսենք յետոյ:

Մ. ԱՍՐԱՆԻՅԱՆ

Գ Է Ո Ր Գ Զ Ա Վ Ո Ւ Թ Ի Մ Ա Կ Ը

Ամեն անգամ որ կը յօտենայ մայիս 27-ը, չարաշուք յուշերը նորէն կ'արթնան ու կը մղինք վերստին ապրելու հայկական ամենաքնքերը:

Տարեգարձ մըն է այդ օրը — տարեգարձ մ'է մահւան, որ նոյնքան ահաւոր է, որքան եղաւ 33 կռիւներու մասնակցող իր հերոսական կեանքը, միշտ հալածական, միշտ լեռներու զխին, ձորերու մէջ, քարերու վրայ:

Գէորգ Չավուչ — դա մեր ցեղի վրէժն էր, յեղափոխութեան Նէմէզիդան...

Իր համակրելի, անվհճեր դէմքը և մանաւանդ արծւի հայեացքը, որ կը թափանցէր հոգիներու մէջ — հմայք մը ունէին Երկու ծայրայեղութիւններ միաժամանակ կ'իշխէին անոր մէջ: Եայրայեղօրէն խիստ էր նա դէպի թշնամին, դէպի դաւաճանը և անհունօրէն բարի՝ դէպի խեղճը, դէպի ընկերը:

Անուս էր, բայց կեանքի դժնգակ փորձառութիւնը անոր մէջ դրած էր հոնաորական լեզու մը և գոյութեան կուր ամենամեծ գիտակցութիւնը...

„Դուք տեսա՞՞ք էք մեր Աստուծի լեռներն ու ձորերը, ուր սսկորն ու արիւնը այնքան շատ են, որ լեռները ձորերուն հաւասար են. դուք տեսա՞՞ք էք մեր բորիկ, աղբոր ճժերը“...

Ո՞վ էր դրբը անոր անուս բերնին մէջ՝ այդպիսի աղբու, բանաստեղծական լեզու...:

Ո՞վ էր դրոշմեր անոր հոգուն մէջ այդ անսասան հաւաարքը, անսահման անձնիրութիւնը և յեղափոխական կատաղի թափը...:

Այդ հարցին թո՛ղ պատասխանէ մեր դարաւոր, արիւնոտ պատմութիւնը, այդ առեղծւածը թող լուծէ „Դաշնակցութիւնը“, որու զօրութեան միակ գաղտնիքը պէտք է փնտրել անսասան հաւաարքի ու անձնիրութեան մէջ:

Ս. Վարապետի անտառին մէջ մենք բաժնեցանք իրարմէ, արտակարգ պարագաներու մէջ — այսպէս սկսաւ իր պատմութիւնը մեր ընկերներէն մէկը:

„Չավուչը երբեք անգամ ետ դարձաւ ողջագուրելու համար, ու վերջին անգամ, ա՛յ անգոր եղաւ զսպելու իր արցունքը — յեղափոխականի արցունքը:

— „Ա՛խ, Յեղափոխութիւն, քո առնն աւրի, ինչո՞ւ կը միացնես ու ինչո՞ւ կը բաժնես“ — ըսաւ:

Քանի՛ սրտեր միացուցած ու բաժնած էր ան, վերստին միացնելու համար մահէն վերջո՛ւ քանի՛ քանի՛ թանկագին զոհեր ու մանաւանդ որքա՞ն արիւն...:

Խեղճ Չավուչ, թաքուն նախազգացումով մը, կարծես, հասկցած, գրեթէ շօշափած էր մահը, որ պիտի գար հետևեալ օրն իսկ, և որ, մինչև այդ ժամանակ խոյս աւած էր իրմէ:

Սուլուխ գիւղը պաշարեցաւ յաջորդ օրը: Մատնած էին Վուգան ու միշտ կուգան օսմ. զինուորները, մառլս սարսափելի ու վախկոտ նալածքով: Փոքրիկ վեաերաններու խմբակը հազիւ հազ ժամանակ ունեցաւ ինքզինք գանելու, դիրքեր որոշելու:

Վոխը կըսկսէր ա՛յ — դժոխային կռիւ մը, որ մեր հայդուկային դուրսներուն վրայ փառաւոր էջ մըն ալ կ'աւելցնէ:

— Մա՛րչ... հրամանատարն է, որ սուրը ձեռքին կ'ընթանայ:

Գրեթէ առաջին բաղխումին ինկած էր Չավուչը:

— Բէօսէ՛, դաւաճան, պաշտպանէ՛ ինքզինքդ, գոռաց հայդուկ մը:

Բայց նա խրոխտ է, կը բալէ միշտ, կը բալէ հրամանատարի իր պարտականութիւնը կատարելու համար...

Վնդակ մը սուլեց ու հրամանատարը գետին զլորեց... Յառաջ անցաւ զինուոր մը, կռիւը ղեկավարելու համար,

ինկաւ, եկաւ երկրորդը, ինկաւ, յաջորդաբար եկան
ու ինկան երրորդը, չորրորդը...

Աւելի սրտակեղծք էր ու դիւցազնական՝ կռիւը միւս
Ֆրոնդին վրայ, ուր Գալէն, միս մինակ, կամուրջին անցքը
կ'աշխատէր պահպանելու Գիւղի բնակիչները աճապա-
րանքով դուրս կը նետուէին. մանուկները՝ լացով, կակա-
նով, պառաւները՝ անէծքով, երիտասարդներ՝ ցաւագին
ժպիտով մը կ'անցնէին հերոսական դիմագրաւումի
մէջէն: Մի սրտածմլիկ, վսեմ դրան՝ կար այդ տողան-
ցումին ու գերբնական ուժ՝ մարտիկ հերոսին մէջ, որ
վերջապէս ա՛լ ինկաւ ու ժասպառ:

Միւս կողմէ, միւս ընկերներու պաշտպանողական
օղակը կը սեղմուէր, զինուորներու յարձակողական շղթան
կ'ամրանար, ու բիշ մըն ալ — պիտի մերկանային սուին-
ները...

Մահաւան ու հայրենիքի գերբնական հոգին անգամ
մըն ալ խօսեցաւ: Հայդուկները հաւաքեցին իրենց վեր-
ջին ուժերը ու բլուրէն դէպի վար խուժելու որոշումը
աւինն խորհրդակցութիւնը կարճ եղաւ... բաշեցին տաս
կրականոցները ու միահամուռ գրոհ մը տւին՝ շղթան
խզել-անցնելու համար: Գնդակներու միահարգոյն ճար-
ճատիւնը, կատաղի, մոլեգին յարձակման թափը, կա-
րողացաւ ճեղքել ամրակուռ շղթան ու զանոնք նետել
առաջացող խաւարի գիրկը:

Կրակը տկարացաւ, ձայները հետզհետէ դադրեցան
ու ամեն ինչ լռեց այնպիսի հանդարտութեամբ, որ
կարծէք ոչինչ պատահած էր:

Կէս օր է Կիլիչ արև մը կը խաշէ ամեն ինչ: Մա-
հարոյր անդորրութիւն մը պատած է խոպան դաշտը:

Ահա ճամբորդ մը, որ կ'անցնի քրտնած ու տապէն
խեղդուած, կը կենայ, կը նայի, նորէն կը շարունակէ
քալել, բայց անհանգիստ կ'երևի: Յուսահատական
ճիչ մը, օրհասական աղաղակ մը վերստին խոռովեց
զինքը: Ճամբորդը ուղղեցաւ ձայնին կողմը:

Բոյսերու մէջ փաթթուած, արիւնոտ ու դէզ դէզ
դեղնած դէմք մը, որ հազիւ կը շնչէր:

— Քիչ մը ջուր, յանուն Աստուծոյ:

Ճամբորդը, որ քիւրդ մըն էր, ետ դարձաւ, գլխարկը
ջրով լեցուց ու նորէն եկաւ, աւաւ մահամերձին, որ
խմեց գրեթէ ազահարար ու ծանր տնքոցով գլուխը
թեքեց:

— Արևուղ մտտա՛դ, խորգօ, ո՞վ ես դու, ինչո՞ւ վի-
րաւորուած ես:

— Ես... Գէ... որդ... Չա... վուշ...

Լռեց, Հեծեծանք մը, վերջին հառաչ մը, ու հերո-
սական շրթները խսպառ լռեցին:

Ճամբորդը, սպաշար՝ վերցուց անոր քարացած

գլուխը, գրկեց, համբուրեց ու լացաւ: Լացաւ, ինչպէս
պիտի լար իր սեփական եղբոր, իր զաւկին վրայ — ո՞վ
կրնայ հասկանալ մահաւան գաղտնիքը, ուր թշնամի սըր-
տերն անգամ կը ձուլւին:

— Ճամբորդ, գնա՛, պատմէ՛՛...

Ու ճամբորդը պատմեց այս հերոսական ու միան-
գամայն եղերական դրագը այնպիսի սրտառուչ բառե-
րով, այնպիսի առասպելական խանդավառութեամբ, որ
քարերն անգամ լաց եղան:

Մշոյ հայոց գերեզմանատան մէկ անկիւնը, առանց
յուշարձանի, առանց բարի, անշուք հողակոյտ մը կայ,
ուր թերևս բանի մը ծաղիկներ կը բուսնին, ապա կը
չորնան ու այս է բոլորը:

Այսչափը ճաց միայն իբր յիշատակ իր երկար դիւ-
ցազնամարտէն, ազգէն ու ժողովրդէն:

— Իսկ, ամեն անգամ որ, հերո՛ս, հայրենի ձորերը
լեցելին ոսկորներով ու արիւնով, մեր սրտերու մէջ ու-
ժեղորէն պիտի հնչէ քո վայրենի-հերոսական աղաղակը:
Մեր սրտերու մէջ, ուր բեզի համար կերտած ենք քո
կտակած ամենամեծ յուշարձանը — արիւնի ու վրէժի
յուշարձանը:

Ա. ՋԵՂԻ

Կարիմ, 25 ապրիլի

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Ի Մ Բ Ա Ն Դ Ը

IV

«ԱՍՏՈՒ ԿԱՄՔԸ Է, ՄԷՐԻԿ»

Թաղորդ առաւտ բանդի բակում կազմուեց նոր էտապը՝
աւելի թանձր, աւելի մռայլ ու մահաշունչ, նոր բանդը
իր ծոցից դուրս մղեց նոյնպէս դունատ, նոյնպէս հիւժ-
ւած մարդկանց մի բազմութիւն, որոնք եկան խառնե-
ցին հեռուոր վայրերից հասածներին, միասին անձանթ
հորիզոնների ճամբան բռնելու:

Ճաշին մօտ՝ բանդի լայն դարբասը բացուեց յուղար-
կաւոր հանդիսաւորութեամբ և սուրիների պաղ շղթայի
մէջ պարփակած բազմութիւնը առաջ շարժուեց բուն-
դապետի ու իր օգնականների սաստերով, պահակների
բիրտ աղաղակներով ու զինուորների զսպած, բայց խիստ
բացականչութիւններով: Գոնները փակեցին և կալա-
նաւորների բազմութիւնը սուղեց բազմամարդ քաղաքի
փողոցներում՝ լոյս աշխարհի առաջ բաշ տալով բանդերի
մութ գաղտնիքը: Մի բանի բոպէ դեռ լուում էր շըշ-
թաների խուլ շփոնդը, զինուորների ու բաղաքային պա-

հաների տենդոս, կարճ սաստերը, ոսկերի թաւ գրըն-
գինը, որպէս մի անորոշ խուճապի յեղյեղումներ, ապա
կամաց կամաց ամեն ինչ լռեց:

Էտապը գնաց...

Ու տանջանքի, անէծքի այդ կարուանից յետ մնա-
ցինք մէկ եւ՛ որովհետեւ հիւանդացայ ու մէկ էլ ճամ-
բին արիւն փսխող լեռնականը, որովհետեւ... մեռաւ:

Լուսամուտիս տակից անցաւ նրա դագաղը, մի հին
խարխլած դագաղ, որ ճոռուս էր ու տնքում, ասես
վաղուց հետե գաղթած իր անհաստի բեռներից: Մեծ
դարբասը նորից բացեց շառաչիւնով, դագաղը դուրս
գնաց ու լեռնականը վերջուպէս ազատ, առանց ցաւի
գնաց հանգչելու մի ամայի քարքարոտ բլրի լանջին, ուր
անտէր գերեզմանների վրայ կէս գիշերներին խաւարի
հետ հողմերն են լալիս ու կոծում ժայռերի կրծքին և
գայլերն են թափառում դիակների հոտից:

Յետոյ՝ բանդային գրասենեակից մի գիր կ'երթայ
դէպի Կովկասեան լեռները, օրէնքի պահանջած բոլոր
ձեւերով համար, ամսաթիւ ու տարեթիւ, ստորագրու-
թիւն ու կնիք: Մի ձորում, մի հովտում կորած գիւղի
տանուտէրը ստանում է այդ գիրը, գնում է բաղխելու
մի խղճուկ աուլի դուռ: Գուրս է գալիս մի պառաւ,
երկուտակ ծաւած, դէմքը խորշմած, աչքերը հան-
գած: Նա ուրախ է սակայն, տանուտէրի ձեռքին գիր
կայ, զուակից լուր է անշուշտ, և խորշմները բացում
են և աչքերը փայլ ստանում և շրթունքները զող-
զողում են ու նա ակնապիշ, հեւալով մնում է տանու-
տէրի շրթունքին:

Ցանուտէրը լուռ է. նա իր երկար միտքն է խառ-
նում և աչքերը գեանից չի հեռացնում: Պառաւն
սպասում է անհանգիստ, բունն խոռովքով:

— Էր՛, խէր լինի տանուտէր, տղաս...

— Աստծու կամքն է մէրիկ, ընդհատում է նրան
ծերուկ ասնուտէրը աչքերը սրբելով, տղադ... էհ,
Աստծու կամքն է...

Էլ բառ պէտք չէ. պառաւը նախ քարանուս է իր
տեղում, ապա թափով երկու քայլ առնում դէպի առաջ,
բաց է անում իր աւերակ կուրծքը, ուր մայրութիւնն
է մարել, շորացած ստինքներն է փռում Աստծու առաջ
և աշխարհի արդարութիւնն անիծելով՝ մի բուռն հող է
ցանում երկնքի ճակտին:

— Հող մի՛ ցանիր, մերիկ, Աստծու կամքն է. նրա
կամքով յզակոն՞ *) եկաւ մեր սարերը. ա՛հ, զակոն՞.
բացականչում է ասնուտէրը, թափահարելով իր ալե-
զարդ գլուխը:

Մայրն այդ չգիտէ, նրա ի՛նչ փոյթն է թէ զակոն
եկաւ իրենց սարերը. նրա որդին իգիթ էր և բանդում
չգիտի մեռնելը:

Պառաւը ծածկում է աուլի ներսում, մինչգեռ տա-

*) Օրէնք՝ ուսուցիչ:

նուտէրը գեռ երկար մնում է կանգնած՝ լուռ, նայում
է դրանը, ասես սպասելով, որ սգաւոր կինը նորից
երեւայ. ներսից բարձրանում է որդեգուրկ մօր սրտա-
պատառ ողբն ու կոծը, փոքրիկ աուլը հեկեկում է իր
պառաւ տիրուհու հետ. տանուտէրը վերստին սրբում է
աչքերը, ինչ որ մոմում քթի տակ, ապա հանդարտ
հեռանում է խորհելով միշտ զակոնի մասին, որ իրենց
լեռներն է լուս ընկել ինչպէս մի անծանօթ հրէշ և
լափում է, լափում է: Խորհում է և ըմբռնել չի կա-
րողանում, թէ ի՛նչպէս այս վայրի լեռներում, ուր զակոն
չգիտեն, իգիղութեան աշխարհ է, ուր արիութիւնն էր իշ-
խում միայն, որպէս միահեծան օրէնք, յանկարծ լոյս
ընկաւ այս ահաւոր, այս խորտակիչ զակոնը: Ճնշում է
ծերունուն և հակասութիւնը իգիղութեան ու զակոնի,
լեռների խորիստ, անսանձ ազատութեան ու խորթ, անու-
ղոր ձեռքի, որ իջնում է յանկարծակի և երբ բռնում է
մէկի լանջից միայն բանդում ու գերեզմանում է բաց
թողնում: Ետանր, դժուարահանգոյց անեղծւած, ո՛վ կա-
րող է լուծել...

Եւ մենաւոր մայրը իր խղճուկ աուլում շարունա-
կում է հեծկալաւ, ճշալ և ողբալ: Գալիս են կանայք
և՛ հեռաւոր աուլներից, մեռած տղամարդի գողքն է
հնչում պէս պէս ձեւերով, նրա բոյ ու բուսաթը, նրա
աչք ու յօնքները, նրա իգիղութիւնն են երգում ու լալիս:
Այսպէս ժամեր, օրեր, ապա ցրիւ են գալիս և իւրա-
քանչիւրը մեկնելիս չի մոռանում մենաւոր պառաւին
ասել որպէս գերագոյն սփոփանք.

— Աստծու կամքն է, մէրիկ...

* * *

Բիջօ՞, բիջօ՞ *)...

Այսպէս էին կոչում նրան բանդում, որովհետեւ գեռ
բոլորովին պատանի էր, մանուկ տեսքով:

Ո՛վ էր այդ վրացի տղան. ո՛վ գիտէ...

Բիջօ բիջօ՞...

Նա այնպէս կայաւոր էր, որպէս գարնանային մա-
տաղ այծեամբ և այնպէս ուրախ ու անհոգ, ինչպէս
ձիւ մատաղ բուռակ, կենսալից ու խայտապող, որ դեռ
չգիտէ սանձ ու թամբ, ասպանդակ ու բեռ և սլա-
նում է խենթ հողմի պէս:

Եւ այդ խենթ հողմը շղթայւած էր:

Ցասնեւութ տարեկան պատանի էր նա, ուղղաձիգ ու
զաւար իրանով, բարձր, գիրգ պարանոց, խպառ անմազ
դէմք, միայն վերին շրթունքին նուրբ աղւամազ ու այդ
շրթունքը միշտ մի փոքր վեր ցցւած, միշտ ժպտաւոր,
կատակելու պատրաստ: Աչքերի մէջ շող ու ցուքի ծով
կար ու ամբողջ այդ մանկական, այդ անուշ դէմքից ար-
շալոյս էր կաթկաթում:

*) Վրացերէն՝ տղայ:

Բանդ բերած օրից նրան շղթայեցին. սա ծանրակշիւ պարագայ էր, բայց ի՛նչ արժեք ունէր տասնևութ գարունների համար բանդն ու շղթան. նա իր ուժեղ, լիբը ոտներով խաղում էր ժանգոտ մետաղի հետ, ինչպէս խաղալիկ և ներսից էլ անդադար լսւում էր նրա արծաթահնչիւն բացսիրտ ծիծաղը:

Նրան ձերբակալել էին մի լրտեսի վրայ նետած ուռմբի առաջ բերած խուճապի ժամանակ: Ամենքս գիտէինք, որ անմեղ է, անմասն այդ ահաբեկումի գործում — բանդը միշտ գիտէ ճշմարտութիւնը: Աւ ինքն էլ իր անմեղութեան գիտակից՝ թւում էր միանգամայն անտարբեր դէպի իր վիճակը, նոյնիսկ չէր հասկանում թէ ո՛ւր է, ինչո՞ւ:

Ձե՞ որ տասնևութ տարեկան էր...

Եւ նրա հետ մենք էլ կամաց կամաց մոռացանք և՛ նետած ուռմբը և՛ շարագուշակ շղթաները: Կնաց միայն շող ու բոյրով լի պատանին, ժպտուն, կայտառ, կենսալից, որպէս գարնանային այծեամբ: Աւ ոչ ոք նրա պէս չէր պարում շղթաների պարը... կարծատե կըսուսանքի ժամերին, երբ մի բարեմիտ վերակացու աչք էր գոցում անց ու գարձածի վրայ, շղթայակիրների շրջանը մէջ էր առնում պատանուն, հնչւում էր լեռնականների միալար եղանակը և նա պարում էր իր շղթաների պարը՝: Դանների համաչափ շնորհալի շարժումներով՝ ահագին շղթաները զրնգում էին մերթ մեզմ, թրթռուն ու լայագին, մերթ յորձանուտ ու կատաղի, ինչպէս գահավեժ խորտակող ջրվեժ:

— Հա՛յ հօ, հա՛յ հօ, հա՛յ հօ, հնչւում էր չորս կողմից ուժգին ծափերի հետ և մշտաժպիտ պատանին, այսերը կարմրած, աչքերը բոցավառ, մրրկի պէս շըրջաններ էր կատարում ու շղթաները զրնգում էին, լայիս, բրբջում ու ճչում...

Բանդն էլ իր ցնծութեան ժամերն ունի...

* * *

Այն առաւօտ օրն այնպէս պայծառ էր, արևի ցոլքերն այնքան առատ — ողջ օդը շողշողում էր ոսկու անձրևով: Բակում մի շղթայակիր պատանի էր կանգնած և նրա շուրջը երեք զինուոր հրացանները կազմ ու պատրաստ՝ սպասում էին:

— Բիջօն է, շշնջացին չորս կողմի լուսամուտներից: Այո՛, նա էր, այծեամի պէս կայտառ աղան:

Բանդապետը զուրս եկաւ գրասենեակից, մի ծրար տալով զինուորներից մեկին՝ աւելացրեց.

— Ձգոյշ, աչալուրջ եղէք, զինուորական գատարան է: Հրացանները չրխչրխկացին, փամփռուշտները դրւեցին, շղթաները շառաչեցին և մեր անուշ, մեր նազելի յրիջօն՝ առաջ անցաւ զինուորների հետ:

Զինուորական գատարան...

Գիտէինք, որ այդ կարգի մեղադրանքները այդպիսի գատարանով են դատոււմ, բայց և այնպէս այդ երկու բառը՝ ինչպէս մահու զոյգ աչքեր, անցան բոլոր կամերանների առաջից, ներս նայեցին բոլոր դռների ծակերից, բոլորիս հոգին փշբաղեցին:

Կոռացել էինք պատանուն սպանացող գատար, որ այժմ ցցեց մեր առաջ իր արիւնստ մշաւանջով ու ողջ բանդը անհանգստութեամբ բռնւած՝ սպասում էր:

Ճաշին մօտ կրկին շղթաների շառաչ, բիջօն յետ բերին:

Բանտարկեալները բոլոր յարկերում խուճեցին լուսամուտների առաջ, վիզերը ձգած, աչքերի մէջ բուռն հետաքրքրութիւն, նայում էին բակին, ուր պատանին կանգնած էր: Աւ ամեն կողմից աչքի, ձեռքի նշաններով աշխատում էին իմանալ գատարանի էլքը: Բիջօն երկար ժամանակ լուռ էր, ասես ոչինչ չէր տեսնում, այլ նայում էր ոտների առաջ խաղացող կատախն: Ապա յանկարծ գլուխը բարձրացրեց և աջ ձեռքի մի ջլուս շարժումով շրջան արեց իր պարանոցի չորս կողմը:

Կախաղան... Կատուն փախաւ ոտների առաջից, գիտողները խորունկ հառաչանքով յետ յետ քաշեցին լուսամուտներից, մինչդեռ երիտասարդը դեռ կանգնած իր տեղում, զինուորների հետ, սպասում էր հրամանի:

Կենդանի ու առողջ, կայտառ ու ժպտուն երիտասարդը գնաց գատարան ու մի քանի ժամից՝ վերագարձաւ սեփական պատանը ուսին: Եւ անօրինակ մի սպիտակութիւն, որ այնքան յիշեցնում էր պատանի գոյնը — ծածկել էր նրա դէմքը, ուր ոչ մի ջիղ չէր շարժում և անդրժիրիմեան մի բան խաղում էր ծակատին. նրա պագ, անթարթ հայեացքը ուղղւած էր մի տեղ, ուր մենք այլ ևս չէինք համարձակոււմ նայել: այնքան հեռու ու այնքան սարսափելի էր այնտեղը: Ահաւոր մի անդունդ յանկարծ բաժանեց մեզ նրանից, որ դեռ մի քանի ժամ առաջ մեր բախտակիցն էր: Նա այժմ մեզ թւում էր անծանօթ, անյայտ մի կակ, մի այլ աստղի բնակիչ, որ չգիտես ինչ մի անօրինակ ու սոսկալի խորհուրդ ունէր իր աչքերի մէջ, իր բաց, գունատ ճակատի, իր դալուկ այտերի ու պինդ սղմած շրթունքների վրայ: Կարեկցութիւն չէր, որ մեր հոգիները համակեց, այլ մի անորոշ ու խաւար սոսկումի, թէ՛ տանջանքի զգացմունք, որ խեղզում էր բոլորիս վախենում էինք... ու սպասում, թէ ահա նա յանկարծ բաց կանի այդ փակ շրթունքները ու կը ճշայ... ո՞վ գիտէ ի՛նչ սասանեցուցիչ բան, որից մարդ քարանալ կարող է:

Հեռանում էինք լուսամուտներից ու կրկին մօտենում, կրկին նայում: Նա լուռ էր, նայում էր հեռուն ու սպասում: Կատուն յետ եկաւ, մօտեցաւ ու խաղում էր նրա ոտների հետ, մոմում էր, քսւում շղթաներին, գունչը արորում նրա կօշիկներին: Երիտասարդը ժպտաց, գոնէ մեզ թւաց թէ ժպտաց, որովհետեւ բերանի երկու

անկրկններում երկու ծալքեր առաջացան ու իսկոյն անցան: Յետոյ շղթաները շառաչեցին նախ ուժգին, ապա կամաց կամաց նւազ ու երիտասարդը գնաց ծածկւեց մահապարտների հեռուոր զնդանում:

Երեք օր յետոյ՝ կէս գիշերից անց, մի սրտապատառ ճիչ եկաւ զարկւեց մեր բոլոր դռներին ու մարեց... Նրան կախեցին:

Այնուհետև օրեր ու շաբաթներ, ամեն անգամ երբ լուսամուտից նայում էի, միշտ տեսիլքը նոյն տեղումն էր, արևի շողերով ողողած, ճարձակ եթերային մի էակ, որ նայում էր խորհրդաւոր հեռուն, ուր իջաւ անդարձ: Աւ կէս գիշերից անց՝ երբ բամբակներն էին լայիս դրսում, մենք միշտ լսում էինք նրա վերջին ճիչը, սրտապատառ ու խելացնոր:

Աւ դարձեալ մի գուժատար գիր գնաց մի հեռուոր գիւղ, դարձեալ մի որդեկորոյս մայր կսկծաց, ճչաց, ողբաց իր զաւակը...

— Ասածու կամքն է, մէրիկ — ասացին հարևանները:

ՏԱՐԱԳԻՐ

Վ Ի Ն Ա Կ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ո Ւ Ծ Ա Գ Ր Ա Ի Թ Ի Ե Ր

„Pour les Peuples d'Orient“ իր վերջին համարի մէջ հրատարակում է անտիպ մի գրւածքից բաղած՝ չափազանց հետաքրքրական մի ստատիստիկ Ս Ե Բ Ե Ա Ս Ի Կ Վ Ի Լ յ Ե Թ Ի մասին:

Մի ազգաբնակչութեան կարևորութիւնը — ասւած է այդտեղ իրաւամբ — կը չափուի ոչ միայն իր բնակչով, այլ և մանաւանդ իր անտեսական կարողութեամբ և իր կուլտուրայի աստիճանով:

Հայ տարրի այդ անտեսական ուժի մասին գաղափար կազմելու համար, ներկայացնենք միայն Սեբաստիոյ վիլայեթի առևտրական ու արդիւնաբերկան ամենաստոյգ վիճակագրութիւնը:

Աեց վիլայեթների շարքում, կարելի է ասել, Սեբաստիոյ վիլայեթը ամենանւազ հայկականն է. և սակայն, ակներև կերպով տեսնում ենք, որ այդ շրջանի բովանդակ առևտրա-արդիւնաբերական գործունէութիւնը պարտ ենք գրեթէ բացառապէս հայերին:

Ա Ռ Ե Ի Տ Ո Ւ Ր

Ն Ե Ր Մ Ո Ւ Ծ Ո Ւ Թ Ի Ը Ն. — 166 վաճառականներից 141-ը հայ է, 13 թիւրք և 12 յոյն: Ա Ր Մ Վ Տ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ը Ն. — 150 վաճառականներից 127 հայ են, 23 թիւրք: Վ Ա Վ Ի Մ Ա Ղ Ի Ս Մ - Բ Ա Ն Կ Ի Ր Ն Ե Ր. — 32 հայ և ընդամենը 5 առճիկ: Խ Ա Ն Ո Ւ Թ Ա Վ Ա Ն Ե Ր և Ա Ր Տ Ե Ա Մ Ա Ն Ո Ր Ն Ե Ր. — Ը նդամենը 9800 հոգի են, որից 6,800 հայ, մնացածը՝ թիւրք:

Ճ Ա Ր Տ Ա Ր Ա Ր Ի Ե Ս Տ

Նոյն պատկերն է: Գոյութիւն ունին 155 գործարաններ, որոնցից 130-ը պատկանում են հայերի, 20-ը տաճիկների և 5-ը օտարերկրեայ կամ խառը ընկերութիւնների:

Արհեստագէտ-ծառայողները բացառապէս հայեր են: Գործաւորների ընդհանուր թիւն է 17,700, որոնցից մօտ 14,000-ը հայ է, 3,500-ը թիւրք և 200-ը յոյն ու այլ տարրեր:

Մեկնութիւնները բոլորովին աւելորդ են:

Հ Ա Ն Ր Ա Յ Ի Ն Կ Ր Թ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ամենքը, իրենք թիւրքերն ևս խոստովանում են, որ հայերի մէջ կրթութիւնը անհամեմատ աւելի առաջացած է, քան թիւրքերի մօտ:

Երկար տարիներից ի վեր — ասում է վերոյիշեալ Տեղեկագիրը — թիւրք կառավարութիւնը յատուկ տուրք է առնում նաև քրիստոնեաներից հանրային կրթութեան համար, սակայն, ինչպէս յայտնի է, յատկացնում է գումարները բացառապէս թիւրքական դպրոցներին... Մինչդեռ հայերը պահպանում են իրենց դպրոցները իրենց սեփական միջոցներով: Այս միայն թիւրք կառավարութիւնը ոչ մի աջակցութիւն չի անում նրանց, այլ և ամեն տեսակ խոչընդոտներ է դնում հայ ժողովրդի կրթութեան գործի առջև:

Հայոց պատրիարքարանը հրատարակել է այդ դպրոցների վիճակագրութիւնը 1901 — 1902-ին, Աբգիւլ Համիզեանն ուժեղ մի ամենամուսայլ օրերում, կոտորածներից 5 տարի յետոյ: Այդ ժամանակ պատրիարքարանից կախում ունեցող հայ դպրոցների թիւն էր Տաճկահայաստանում՝ 458, երկսեռ աշակերտութեան թիւը՝ 32,822, Բացի այդ՝ Կիլիկիոյ մէջ կար 90 դպրոց 9,132 աշակերտներով: Կայսրութեան միւս մասերում կար 260 դպրոց, 82,695 աշակերտներով, երկու սեռից:

Պէտք է աւելացնել այդ գումարին մօտ 100 դպրոց, մի հազար աշակերտներով, որ պատկանում էին հայ կաթողիկէ և բողոքական համայնքներին: Պէտք է, վերջապէս, աւելացնել մասնաւոր կրթական հիմնարկութիւնները: Այդպիսով, պէտք է մօտաւորապէս հաշուել 1000 դպրոց, մօտ 100,000 երկսեռ աշակերտներով: Սա գրեթէ աներևակայելի է այն սարսափելի ժամանակների համար:

Նոր ուժեղ մերած յարաբերական համբերողութիւնից հայերը, բնականաբար, շտապեցին օգուել: Հայ Միացեալ Ընկերութեանց 1912-ի տարեկան Տեղեկագիրը ցոյց է տալիս, որ Սահմանադրութիւնից յետոյ, չորս տարւայ ժամանակամիջոցում հիմնւել են 102 նոր դպրոցներ 8,019 երկսեռ աշակերտներով: „Ազգաներ“ հայ տիկնանց ընկերութիւնը բացել է իր կողմից 36 դպրոց, 3,270 աշակերտներով:

